

บทที่ ๒

แนวคิดเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาท

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนั้นผู้วิจัยมุ่งกล่าวถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตั้งแต่สมัยพุทธกาล ซึ่งจะได้กล่าวถึงตามลำดับดังนี้ ความหมายของการเผยแผ่ หลักการเผยแผ่ วิธีการเผยแผ่ กระบวนการเผยแผ่ เป้าหมายของการเผยแผ่ และสรุป

๒.๑ ความหมายของการเผยแผ่

การเผยแผ่พระพุทธศาสนา คือการทำให้พระพุทธศาสนาขยายวงกว้างออกไปให้แพร่หลาย ได้แก่การดำเนินการเพื่อให้หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไป ทำให้มีผู้เคารพเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัย น้อมเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเหล่านั้น เพราะพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก หัวใจสำคัญในการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนา ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก โดยให้เกิดประโยชน์สุขตามที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ ๓ ประการคือประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาคือการหยิบธรรมะซึ่งมีมากมายหลายหัวข้อไปขยาย เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ที่จะต้องเผยแผ่พระพุทธศาสนา^๖

กรมการศาสนา กล่าวว่า คำว่า “เผยแผ่” เป็นการประกาศให้ทราบ หากทราบแล้วสนใจ จะเป็นพุทธศาสนิกชนก็ไม่ใช่ที่รังเกียจ การเผยแผ่เป็นศัพท์ที่มีลักษณะอะลุ่มอล่วยและแสดงถึงความมีใจกว้าง ไม่ผูกมัดผู้อื่นด้วยความคิดของตนเองหรือศาสนาของตน ส่วนคำว่า “เผยแผ่” คือโฆษณาให้แพร่หลาย ถ้าคิดอย่างคนธรรมดาความหมายก็คล้ายคลึงกัน ถ้าคิดให้ลึกละเอียดไปจะเห็นว่า คำว่าเผยแผ่จะมีความหมายที่ชัดลึกลงไป เป็นการเผยแผ่ให้บรรลุจุดหมายมีที่มาที่ไป ไม่ใช่โฆษณาชวนเชื่อให้ทราบและเห็นด้วยเพียงอย่างเดียว ดังนั้น คณะสงฆ์จึงมักใช้คำนี้ในการเขียนในพระพุทธศาสนาว่า เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนา^๗

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า เผยแผ่ ไว้ว่าหมายถึง ค่อยๆ ขยายออก, ค่อยๆ แยกออก, ทำให้ขยายออก^๘

^๖ พระ เทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่นที่ ๙ , (กรุงเทพมหานคร . โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๐.

^๗ กรมการศาสนา , คู่มือพระสังฆาธิการ. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๔). หน้า ๙.

^๘ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๕๖๔.

จากที่กล่าวมา สรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นการทำให้พระพุทธศาสนา ขยายกว้างออกไป โดยการนำเอาหลักธรรมคำสอนไปทำให้แพร่หลาย ให้ประชาชนได้นำไปเป็น แนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข และหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนานี้เป็นความ จริงตามธรรมชาติ ดังนั้น จึงใช้คำว่า เผยแผ่ มีใช้คำว่าเผยแผ่ ที่อาจมีความหมายในทางการโฆษณา หรือชักชวนให้หลงเชื่อ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนานี้พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าถือว่าเป็นผู้ที่ ต้องรับบทบาทและหน้าที่โดยตรง

๒.๒ หลักการเผยแผ่

พุทธวิธีในการประกาศศาสนาแก่ชาวโลกครั้งแรกทรงมีคนทำงานเพียง ๖ รูป คือ พระองค์ กับปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ “พอออกพรรษาแล้วจึงได้มีพระสาวกเพิ่มขึ้นเป็นจำนวน ๖๐ รูปจึงส่งออกเผยแผ่ ศาสนา”^๕ โดยพระพุทธเจ้าทรงให้นโยบายในการเผยแผ่ไว้ว่า “ พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุข แก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่หยาตเทพและมนุษย์ อย่าไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมที่มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด จงประกาศ พรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีจิตใจน้อยมีอยู่ ย่อมเสื่อมเมื่อไม่ได้ฟังธรรม”^๖ โดยให้พระสาวกทรงรับเอานโยบายนี้ไปปฏิบัติเป็นแนวทางเดียวกัน ด้วยความเสียสละและมุ่งประโยชน์แก่ชาวโลก โดยไม่ย่อท้อต่อความทุกข์ยากลำบาก “ในครั้งนั้นคณะ เผยแผ่ศาสนาจะได้รับการแต่งตั้งทันทีที่ได้บรรลุธรรม”^๗ บางครั้งอาจทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนาโดยไม่ ต้องให้ใครมอบหน้าที่ให้ เพราะมีสำนึกว่าเป็นภาระกิจร่วมกันในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้หลุดพ้น จากความทุกข์ หากใครหวั่นนโยบายของพระพุทธเจ้าก็จะเห็นว่า มีทั้งวัตถุประสงค์ในการเผยแผ่ วิธีการและประโยชน์จากการเผยแผ่ โดยแยกนโยบายการเผยแผ่ออกเป็นประเด็นได้ดังนี้

๒.๒.๑ วัตถุประสงค์ของการเผยแผ่

๑. เพื่อไม่ให้ยึดติด หมายถึง ไม่ให้ยึดติดกับสถานที่ ไม่ทำให้เกิดการสะสม การที่ทรงให้ จาริกไปในที่ต่างๆก็เพื่อให้เป็นผู้มีก้น้อยในปัจจุบัน ๔ การเดินทางจะทำให้มีการตื่นตัวและมีโอกาส สัมผัสกับประชาชนทุกหมู่เหล่า ทำให้เข้าใจวิถีประชาและสรรพสัตว์ได้ดียิ่งขึ้น

^๕ สิริวิวัฒน์ คำวันสา , *พุทธศาสนาในอินเดีย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : พัทธอักษร, ๒๕๔๕) , หน้า ๔๔ (อ้างในสารานพนธ์ พระวิมาน คมกสิขปญโญ “การเผยแผ่ในอุรุเวลาเสนานิคมในฐานะต้นแบบแห่ง พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ ๒๕๕๕ หน้า ๑๔).

^๖ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๗ พุทธทาสภิกขุ , *พุทธประวัติฉบับสำหรับเยาวชน*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบัน บันลือธรรม, ๒๕๕๐) , หน้า ๑๒๐.

๒. เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก หมายถึงทำสิ่งที่เป็นผลดี และมีคุณค่า มี ๓ ระดับ คือ ทิฐฐธัมมิกัตถประโยชน์ หมายถึงประโยชน์ในปัจจุบันหรือประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ที่มองเห็นกันในชาตินี้ เช่น การมีทรัพย์ มียศ มีเกียรติและมีความสุข เป็นต้น, สัมปรายิกัตถประโยชน์ หมายถึงประโยชน์ ในเบื้องหน้าหรือประโยชน์ในภพหน้า มีจิตใจอกงามในคุณธรรมหรือเป็นผู้ที่สั่งสมคุณงามความดีไว้พร้อม เป็นผู้มีศรัทธา ศีล บริจาคทานและเป็นผู้มีปัญญา เป็นต้น, ปรมัตถประโยชน์ หมายถึงประโยชน์สูงสุด จุดหมายสูงสุดหรือนิพพาน, โดยให้ผู้รับการเผยแผ่ได้รับประโยชน์ตามภูมิธรรมของแต่ละคน หรือให้ตั้งอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา จนบรรลุนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุด

๓. เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก หมายถึง การเอื้อเฟื้อหรือช่วยเหลือออกจากความทุกข์และแนะนำแนวทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นแนวทางที่ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งสังคมสงเคราะห์

๔. เพื่อประโยชน์เกื้อกูล หมายถึง เอื้อเฟื้อเพื่อแผ่ เมตตาเมตตาใจและหวังดีต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่มีขอบเขต ปราารถนาให้ได้รับความสุข ปราศจากความทุกข์

๕. เพื่อความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ หมายถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อสร้างความสุขให้กับมนุษย์และเทวโลก แสดงว่าพระธรรมทูตทำหน้าที่ช่วยเหลือทั้งเทวดาและมนุษย์ เพื่อให้มีความสุขทางกายและใจ รวมถึงความสุขจากการสงบระงับและปลอดโปร่งจากการครอบงำของกิเลสตัณหา หรือมิถุนิตสุข

๒.๒.๒ วิธีดำเนินการ

๑. อย่าไปทางเดียวกันสองรูป หมายถึง การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไม่จำเป็นต้องใช้บุคลากรจำนวนมาก ไม่เหมือนกองทัพที่ยังมีไพร่พลมากยิ่งมีความเข้มแข็ง แต่การเผยแผ่พระศาสนาเป็นการต่อสู้กับข้าศึกภายใน แม้เพียงคำพูดคำเดียวก็สามารถเปลี่ยนข้าศึกให้กลายเป็นมิตรได้ จึงทรงให้พระธรรมทูตแยกย้ายกันไปให้เต็มพื้นที่ของชมพูทวีป ต่างคนต่างแยกย้ายกันทำหน้าที่อย่างเต็มศักยภาพ เป็นการจัดวางตำแหน่งที่ไม่ให้ซ้ำซ้อน “อย่าจาริกไปทางเดียวกัน ๒ รูป” “ปัจจุบันจะเห็นได้จากการออกจาริกธุดงค์ นอกจากจะเป็นการฝึกตนแล้วยังเป็นการเผยแผ่พระศาสนาไปในตัวด้วย ซึ่งเป็นรูปแบบการเผยแผ่เชิงรุกที่มีประสิทธิภาพ

๒. แสดงธรรมที่มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่ที่สุด หมายถึงแนะนำหลักการประพฤติที่ดีงามไปจนถึงการดำเนินชีวิตขั้นประเสริฐสุด โดยนำหลักคำสอนเบื้องต้น คือ ศีล เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขในระดับโรกียธรรม ความสงบทางจิต (สมาธิ) และปัญญารู้แจ้งเห็น

“ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐ (อ้างใน สารนิพนธ์ พระวิมาน คมกัปปญโญ “การเผยแผ่ในอุรุเวลาเสนานิคมในฐานะต้นแบบแห่งพุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๕ หน้า ๑๕)

จริงในอริยสัจ ๔ เป็นเครื่องยืนยันว่า พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนหลายระดับ ทั้งระดับสังคม (ศีล) ไปจนถึงระดับโลกุตระปัญญา แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาใส่ใจสังคม คือ การนำธรรมะไปดับทุกข์ทางสังคมและดับทุกข์ทางใจของบุคคลด้วย ผู้เผยแผ่จะต้องประกอบด้วย “วิชาและจรรยา รู้แจ้งโลก และผู้ประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม”^{๔๔} รวมทั้งสอนให้งดเว้นจากอกุศลธรรม และหมั่นประกอบกุศลอยู่เป็นนิจ

๓. ประกาศพรหมจรรย์ หมายถึงบอกให้ทราบตยทั่วถึงกันในหลักธรรมและวิถีทางการ

ครองชีวิตอันประเสริฐ คือ ประกาศเรื่อง ทาน, กรรม, เบญจศีล, อัปปมัญญา, เมถุนวิริติ (การเว้นเมถุนธรรม), ไตรสิกขา, อริยสัจ ๔, อริยมรรค, เป็นต้น และประเด็นที่สำคัญก็คือ พระพุทธเจ้าทรงหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาด้วย และยังมีความหมายในเชิงประชาสัมพันธ์ด้วย ดังพุทธันที่ว่า “เราจะไปเมืองหลวงแห่งชาวากาสี ประกาศธรรมจักรตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน” ^{๔๕} เป็นการขับเคลื่อนธรรมะไปอย่างก็กก้องเหมือนเสียงกลองที่เร้าให้ผู้ฟังเกิดความกระตือรือร้นที่จะรับธรรมะไปปฏิบัติ นอกจากนี้การประกาศยังรวมไปถึงการกระจายข่าวด้วย ดังปรากฏว่า “ทวยเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหม สดับเสียงของเหล่าเทวดาชั้นปรินิมิตวสดีติ และกระจายข่าวว่าธรรมจักอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี” ^{๔๖} จึงสมควร ที่ผู้เผยแผ่จะต้องนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปประกาศให้กับเวไนยสัตว์ได้รับรู้ ในสมัยพุทธกาลใช้คำว่า การประกาศพรหมจรรย์ แต่ในเวลาต่อมานิยมใช้คำว่า การเผยแผ่ศาสนา

๔. พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน หมายถึง เนื้อหาความใจความ ความหมาย ผลและประโยชน์ อันเป็นหลักธรรมที่บริสุทธิ์และส่งผลให้ผู้ปฏิบัติตามถึงพร้อมด้วยความบริสุทธิ์

พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงสอนใครแต่ละครั้ง พระองค์ก็จะทรงอาศัยองค์ประกอบหลายๆอย่าง ในการสอนบุคคลระดับต่างๆ ที่มีพื้นฐานความรู้ สติ ปัญญา ที่แตกต่างกัน โดยพระองค์ทรงยึดหลักดังนี้

๑) หลักประโยชน์

การประกาศพระพุทธศาสนา โดยยึดหลักประโยชน์และความสุขของมหาชนเป็นที่ตั้ง ถือเป็นวัตถุประสงค์หลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังที่พระองค์ทรงประทานโอวาทให้แก่เหล่าพระสาวกชุดแรกที่ทรงส่งไปประกาศพรหมจรรย์ว่า “พวกเธอจงเที่ยวจาริกเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่ มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์แก่กุล และความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ พวกเธออย่าได้ไปร่วมทางเดียวกันสองรูป” ^{๔๗}

^{๔๔} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๕๗/๘๙

^{๔๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗

^{๔๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕

^{๔๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

พระพุทธรูปนี้เป็นเครื่องชี้ชัดถึงบทบาทสำคัญของการสื่อหลักธรรมใน
พระพุทธรูปของเหล่าพระสาวกก็คือให้เกิดประโยชน์สุขตามพุทธประสงค์ ๓ ประการ คือ^{๖๖}

- ๑) ทิฐฐัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในชาตินี้
- ๒) สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในชาติหน้า
- ๓) ปรมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง

ประโยชน์ คือผลตอบแทน ได้รับสืบมาจากพฤติกรรมที่ประกอบได้ด้วยกุศลกรรมที่
พระพุทธรูปเป็นหลักฐาน เพราะก่อให้เกิดผลเป็นความสุข ความมั่งคั่งบริบูรณ์ ความไปเกิด
ในสุคติโลกสวรรค์ และจุดหมายปลายทางในชีวิตที่ถือเป็นสุขที่สงบเป็นชีวิตที่อยู่จบพรหมจรรย์สิ้น
ทุกข์ทั้งปวง การที่พระพุทธรูปประสงค์ให้เกิดเป็นประโยชน์แก่มหาชน คือเกิดเป็นความสุขนั้น ทรง
หมายเอาลักษณะสุขที่สืบเนื่องจากการดับทุกข์ อาจจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ^{๖๗}

- (๑) ดับอวิชชา หมายถึง การเกิดญาณทัศนะอันสูงสุด
- (๒) ดับกิเลส หมายถึง กำจัดความชั่วร้าย และของเสียต่างๆ ภายในจิตใจ หมดเหตุที่จะก่อ
ปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่างๆ แก่ชีวิตและสังคม
- (๓) ดับทุกข์ หมายถึง หมดความทุกข์ บรรลุประโยชน์สูงสุด เกิดเป็นสุขที่นิรันดร์

ความสุขถือเป็นความสำคัญอย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธรูปศาสนา กล่าวได้ชัดเจน
คือ การปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่อให้เกิดเป็นสุข เริ่มตั้งแต่ขั้นต้นคือ บุญ มีพุทธรูปรับรองว่า บุญเป็น
ชื่อของความสุข คนจะถึงความสุขได้ต้องมีศีลเป็นพื้นฐานและการบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือเจริญ
ภาวนา ศีลถือเป็นตัวทำให้เกิดเป็นฉาน ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฉาน ฉานยิ่งสูงขึ้น
ความสุขก็ยิ่งประณีตขึ้น เป้าหมายของพระพุทธรูปศาสนาคือนิพพานก็เป็นสุขและเป็นบรมสุขด้วย ดัง
พุทธรูปที่ว่า นิพพานเป็นสุขยิ่ง

ประโยชน์สุข ๓ ประการที่ได้ยกมาไว้เบื้องต้น จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการนำหลักธรรมใน
พระพุทธรูปไปปฏิบัติอย่างแท้จริง โดยกระทำให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองก่อน และในขณะเดียวกัน
ก็มองถึงเพื่อนมนุษย์รอบข้างด้วย การแผ่แผ่ประโยชน์ที่ตนได้ปฏิบัติตามจนเกิดผลพระพุทธรูปศาสนา
มองประโยชน์ที่เกิดขึ้นตามสภาวะที่เป็นจริง สนับสนุนให้ฝึกตนให้ถึงความสุขและความเจริญองกาม
และความเจริญในธรรมยิ่งขึ้นไป ผู้ที่มีความพร้อมและฝึกฝนตนอยู่ในระดับต่างๆ ย่อมได้รับความสุข
ต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันโดยสงบสุข ปราศจากดิ และเกื้อกูลต่อกัน ส่งเสริมประโยชน์สุขอันชอบธรรม

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๑.

^{๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง ขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๗,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๒.

และความก้าวหน้าของกัน ตามระดับที่ไม่เข้มข้มบีบบังคับหรือดูหมิ่นกันและกัน มุ่งพัฒนาไปสู่สุขที่แท้จริง

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงมุ่งที่การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ที่มองประโยชน์ทั้งที่จะเกิดกับตนเองและผู้อื่น มีสติเป็นตัวจัดความประมาท โดยตระหนักถึงผลของกุศลกรรมเป็นตัวกำหนดทิศทางในการทำให้เกิดประโยชน์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าว

สรุปได้ว่า จากการประกาศความเป็นพระพุทธศาสนาที่ผู้เป็นสาวกต้องยึดถือเป็นหลักการปฏิบัติตนและทำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในที่ต่างๆ ที่ได้จาริกไป ซึ่งถือเป็นหัวใจของการประกาศพระพุทธศาสนาให้เห็นเป็นจุดเด่นหรือลักษณะพิเศษว่า การปฏิบัติทั้ง ๓ ประการโดยถือเอาประโยชน์ของมหาชนเป็นหลักใหญ่คือหลักการทางพระพุทธศาสนาในการเผยแผ่เพื่อให้หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปในทุกสารทิศ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใส เคารพในพระรัตนตรัยน้อมเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติตาม

๒) หลักไตรสิกขา

หลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ หลักไตรสิกขา คือสิ่งที่เรียกว่าความงามในเบื้องต้นได้แก่ศีล ความงามในท่ามกลางคือสมาธิ ความงามในที่สุดคือปัญญา ปรากฏในพระพุทธดำรัสที่ทรงส่งสาวกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นรุ่นแรกซึ่งถือเป็นหลักธรรมสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หลักธรรมนี้ถือเป็นหลักธรรมใหญ่ที่ครอบคลุมการปฏิบัติให้บรรลุประโยชน์ที่ตนพึงปรารถนา ดังปรากฏในเมตตาสสูตร ขุททกนิกาย ว่า

“ผู้ฉลาดในประโยชน์ มุ่งหวังสันตบพ พึงบำเพ็ญกรณียกิจ ควรเป็นผู้อาจหาญ ชี้อตรง เกรงครัด วาง่าย อ่อนโยน ไม่เย่อหยิ่ง ควรเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกิจน้อย มีความประพฤติเบา มีอินทรีย์สงบ มีปัญญารักษาตน ไม่คะนอง ไม่ยึดติดในตระกูลทั้งหลาย อนึ่งไม่ควรประพฤตความเสียหายใดๆ ที่จะเกิดเหตุให้วิญญูชนเหล่าอื่นตำหนิเอาได้”^{๙๔}

การดำเนินไปในหลักของไตรสิกขานั้น สามารถจัดฝึกการอบรม ศีล สมาธิ ปัญญาไปพร้อมกันได้ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในการปฏิบัติกรรมฐานคือ กำหนดลมหายใจเข้า-ออก ความสำรวมกายวาจาในขณะนั้นเป็นอธิจิตตสิกขา และปัญญาในขณะนั้นเป็นอธิปัญญาสิกขา

ในทำนองเดียวกัน เราสามารถนำหลักการนี้ไปบูรณาการให้ครอบคลุมเนื้อหาสาระเพื่อเชื่อมโยงให้เห็นหัวข้อธรรมทั้งหมดในทางพระพุทธศาสนาซึ่งดูหลากหลายให้มีระบบเดียวคือไตรสิกขา เราสามารถจัดความสัมพันธ์ของหลักธรรมทุกหมวดให้เกิดเป็นการปฏิบัติธรรม คือการนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์นั่นเอง ในบรรดาธรรมหรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปแบบเป็นหมวดหมู่ไตรสิกขาถือเป็นพื้นฐาน เป็นระบบกลาง กว้างขวางครอบคลุมและให้เป็นมาตรฐานในการปฏิบัติมากที่สุด

^{๙๔} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๓-๑๔๕/๕๓๓.

๒.๒.๓ หลักการทั่วไปในการสอน

หลักการในการที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการเผยแผ่มีเนื้อหาหลักคำสอนสามารถแบ่งได้ ๓ ระดับ ดังนี้^{๙๕}

๑) หลักการสอนระดับเบื้องต้น สำหรับหลักธรรมในเบื้องต้นนี้ พระพุทธองค์จะทรงบรรยายธรรมที่มีความเข้าใจง่ายที่สุด มีดังนี้^{๙๖}

(๑) บุญสำเร็จได้ด้วยการบริจาคทาน (ทานมัย) คือการเสียสละนับแต่ทรัพย์สินของเงินทอง

(๒) บุญสำเร็จได้ด้วยการรักษาศีล (ศีลมัย) คือการตั้งใจรักษาศีล และการปฏิบัติตนไม่ให้ละเมิดศีล

(๓) บุญสำเร็จได้ด้วยการภาวนา (ภาวนามัย) คือการอบรมจิตใจในการละกิเลส ตั้งแต่ขั้นหายาไป จนถึงกิเลสอย่างละเอียด

(๔) บุญสำเร็จได้ด้วยการประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่ (อปจายนมัย) คือการให้ความเคารพ ผู้ใหญ่และผู้มีพระคุณ

(๕) บุญสำเร็จได้ด้วยการชวนช่วยในกิจการที่ชอบ (เวยยาวัจจมัย) คือ การกระทำสิ่งที่เป็นคุณงามความดี ที่เกิดประโยชน์ต่อคนส่วนรวม

(๖) บุญสำเร็จได้ด้วยการให้ส่วนบุญ (ปัตติทานมัย) คือ การอุทิศส่วนบุญกุศลที่ได้กระทำไว้ ให้แก่สรรพสัตว์ทั้งปวง

(๗) บุญสำเร็จได้ด้วยการอนุโมทนา (ปัตตานุโมทนามัย) คือ การได้ร่วมอนุโมทนา

(๘) บุญสำเร็จได้ด้วยการฟังธรรม (อัมมัสสวนามัย) คือ การตั้งใจฟังธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน หรือที่เคยฟังแล้วก็รับฟังเพื่อได้รับความกระจ่างมากขึ้น

(๙) บุญสำเร็จได้ด้วยการแสดงธรรม (อัมมเทสนามัย) คือ การแสดงธรรมไม่ว่าจะเป็นรูปของการกระทำ หรือการประพฤติปฏิบัติด้วยกาย วาจา ใจ ในทางที่ชอบ ตามรอยบาทองค์พระศาสดา ให้เป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลอื่น หรือการนำธรรมไปขัดเกลากิเลสอุปนิสัยเพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ผู้อื่น ให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา มาประพฤติปฏิบัติธรรมต่อไป

(๑๐) บุญสำเร็จได้ด้วยการทำความเห็นให้ตรง (ทิฏฐุชุกัมม) คือ ความเข้าใจในเรื่องบาป บุญ คุณ โทษ

^{๙๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหมิตร พรินต์ติ้ง แอนด์ พลัสลิซซิง จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๔๖.(อ้างใน วิทยานิพนธ์ พระมหาบัณฑิต ปณฺฑิตเสวี “ศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสังฆาธิการในเขตเทศบาลนครอุบลราชธานี” , บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๗ หน้า ๓๙)

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน หน้า ๕๒.

๒) หลักการสอนระดับกลาง นอกจากหลักธรรมคำสอนในเบื้องต้นที่พระพุทธองค์ได้ทรงกำหนดไว้สำหรับปุถุชนแล้ว เมื่อระดับ “สภาวะจิต” ของปุถุชนสูงขึ้นระดับธรรมที่สูงขึ้นมาด้วย ในส่วนระดับนี้ก็จะกล่าวถึงเรื่องของ อริยสัจ ๔ การรู้จักทุกข์ และหนทางที่จะนำไปสู่การพ้นทุกข์ การปฏิบัติกรรมฐาน ทั้งสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน

๓) หลักการสอนระดับสูง สำหรับหลักธรรมในขั้นสูงนั้นก็กล่าวถึง เรื่องของปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยเนื้อหาจะเป็นเรื่องของอภิธรรมล้วนๆ ยากที่ปุถุชนธรรมดาที่มีกำลังสมาธิไม่ถึงจะทำความเข้าใจ ต้องผ่านระดับขั้นกลางที่มีการเรียนรู้และปฏิบัติเรื่องของกรรมฐานเสียก่อนจึงจะสามารถทำความเข้าใจได้ ทั้งนี้ระดับขั้นต่างๆ ที่เริ่มจากระดับเบื้องต้น ไปจนถึงระดับสูงย่อมเป็นธรรมดาที่จะไม่ผ่านไปได้ทุกคน บางคนอาจหยุดอยู่ที่ระดับขั้นต้น บางคนอาจข้ามจากระดับขั้นต้นมาได้จนมาหยุดที่ระดับขั้นกลาง บางคนอาจข้ามจากขั้นต้น ผ่านระดับขั้นกลาง มาจนถึงระดับสูงได้ ทั้งนี้ ก็ขึ้นอยู่กับบารมีเดิมที่เขาได้สั่งสมมาและกรรมที่เกิดขึ้นใหม่ที่เขาปฏิบัติได้ในชาตินี้

จากข้างต้นทำให้สรุปได้ว่า นโยบายคือสิ่งสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งประกอบด้วยวัตถุประสงค์ของการเผยแผ่ พุทธนโยบายในการเผยแผ่และหลักการเผยแผ่ โดยคำนึงถึงหลักธรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายและวิธีเผยแผ่เอาสันทิ เรื่องที่พระพุทธองค์จะทรงสอนนั้นต้องมีการแบ่งเนื้อหาตามลำดับความยากง่ายไว้ หลังจากนั้นก็ทรงพิจารณาโดยกำหนดจากผู้ที่จะเข้ามาฟังธรรมเทศนาว่าจะมีความสามารถเข้าใจเนื้อหาได้ในระดับใด เป็นต้น

๒.๓ วิธีการเผยแผ่

หลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วทรงใช้เวลา ๗ สัปดาห์ ในการจัดระบบหัวข้อธรรมที่ทรงค้นพบทั้งหมด ในขณะเดียวกัน พระองค์ทรงวางแผนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาว่าจะเริ่มต้นกับใครหรือกลุ่มเป้าหมายใด ควรจะใช้พื้นที่ใดเป็นฐานที่มั่นในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำอย่างไรจึงจะสามารถเผยแผ่ได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ ทรงกำหนดกลุ่มเป้าหมายและยุทธศาสตร์ที่เหมาะสมในการวางรากฐานพระพุทธศาสนาในระยะยาว หลังจากที่ได้โปรดปัญจวัคคีย์และยสะพร้อมด้วยสหาย ทรงเลือกอรุณเวลาเสนาณคมเป็นพื้นที่เป้าหมาย ซึ่งพระองค์ทรงมีวิธีการที่หลากหลายและมีประสิทธิภาพ ดังที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

๒.๓.๑ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สมัยพุทธกาล ผู้วิจยมุ่งจะศึกษาถึงการเข้าถึงผู้นำทางศาสนา การเมือง และเศรษฐกิจ การปฏิบัติหลักคำสอนของลัทธิศาสนาตั้งเดิม

การปฏิรูปคำสอนดั้งเดิมการใช้ปาฏิหาริย์และการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

๑) วิธีการเผยแผ่กับผู้นำทางศาสนา

ภายหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ออกประกาศพระพุทธศาสนาโดยเริ่มต้นที่ผู้นำศาสนา ด้วยการเสด็จไปโปรดพราหมณ์ปัญจวัคคีย์ผู้คงแก่เรียนมีจิตมุ่งมั่นบรรลุธรรมตามพระพุทธองค์ จนกระทั่งประสบผลสำเร็จ หลังจากนั้น เสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง ซึ่งมีบริวาร ๑,๐๐๐ คน โดยชฎิล ๓ พี่น้องนี้เป็นเจ้าลัทธิใหญ่ที่นิยมการบูชาไฟและเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าพิมพิสารและประชาชนจำนวนมาก พระองค์ทรงแสดงธรรมเทศนา อาทิตตปริยายสูตรและแสดงปาฏิหาริย์เพื่อให้ชฎิลกลุ่มนี้เข้ามานับถือพระพุทธศาสนาจนประสบความสำเร็จได้บรรลุธรรมและอุปสมบทเป็นภิกษุทั้งหมด^{๙๗}

๒) วิธีการเผยแผ่กับผู้นำทางด้านการเมือง

พระองค์เสด็จไปหาผู้นำทางการเมือง คือ พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชาแห่งแคว้นมคธ และข้าทาสบริวารพวเห็นว่ ชฎิล ๓ พี่น้องที่ตน นับถือได้ประกาศตนเป็นสาวกของพระพุทธองค์แล้ว ก็คลายทิฐิมานะและน้อมใจฟังพระธรรมเทศนาด้วยความเคารพ ในที่สุดก็ได้ดวงตาเห็นธรรมและหันมานับถือพระพุทธศาสนา ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายวัดเวฬุวันแด่ พระสงฆ์โดยมีพระพุทธองค์ทรงเป็นประมุข^{๙๘} นอกจากนี้พระองค์ยังทรงแสดงธรรมเทศนาสั่งสอนเหล่าผู้นำทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลต่อสังคมและประเทศชาติด้วยพระองค์เอง

๓) วิธีการเผยแผ่กับ ผู้นำทางด้านเศรษฐกิจ พระองค์เสด็จไปโปรดคือ ยสกุลบุตรพร้อมบิดามารดา ภรรยาและมิตรสหาย รวม ๕๔ คน^{๙๙} ยสกุลบุตรและบิดามารดา ถือว่เป็นบุคคลที่มีสถานะในเรื่องของเศรษฐกิจ ซึ่งเมื่อพวกเขาได้สดับฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์แล้วเกิดความเลื่อมใสศรัทธาและทำให้บรรดาเพื่อนของยสะ ได้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนาอีก ทำให้การเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นั้นได้รับการแผ่ขยายออกไปอีก

วิธีการเผยแผ่ธรรมะโดยการเข้าหาหัวหน้าผู้เป็นผู้นำทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ เช่นนี้นับเป็นวิธีการที่มีความชาญฉลาดและแยบยล เพราะคนเหล่านี้นั้ ต่างมีบทบาทและอิทธิพลต่อสังคมอย่างยิ่งทั้งเป็นผู้ที่มีพวกพ้องและบริวารมาก เมื่อคนเหล่านี้นับถือศาสนาใด ผู้คนในสังคมนั้นก็มักจะหันมานับถือตามไปด้วย ผู้นำศาสนานั้นบางทีอาจจะมีความสำคัญหรือทรงอิทธิพลต่อจิตใจของประชาชนมากกว่านักปกครอง เพราะนักปกครองมักควบคุมประชาชนด้วยอาวุธหรือด้วยอำนาจ ส่วนผู้นำทางศาสนานั้นควบคุมประชาชนด้วยธรรมะ ฉะนั้น ประชาชนจึงมีความมั่นคงเลื่อมใสต่อพระและ

^{๙๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗๕๔/๗๗๖๕.

^{๙๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๕-๕๘/๖๕๗๒.

^{๙๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๕๔/๓๑๔๐.

นักบวช นอกจากความเลื่อมใส ศรัทธาแล้วยังช่วยอำนวยความสะดวกในด้านการทำนุบำรุงพระสงฆ์และพระพุทธรูปศาสนาอย่างดี ด้วยการสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ และสร้างวัดวาอารามต่างๆ

๒.๓.๒ วิธีการเผยแผ่โดยการปฏิบัติหลักคำสอนของลัทธิศาสนาดั้งเดิม

การปฏิบัติหลักคำสอนของลัทธิศาสนาดั้งเดิมของอินเดียสมัยพุทธกาลเป็นธรรมระบบ การสอนของพราหมณ์นับว่าเก่าแก่ที่สุดตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงสมัยปัจจุบัน วิธีการศึกษานั้นครูสอน กลุ่มลูกศิษย์ในบ้านของครูเอง^{๒๖} หากย้อนไปในยุคพราหมณ์ซึ่งพิธีบูชาัญญได้รับความนิยมน้อยอย่างแพร่หลาย ในยุคนั้นพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในการประกอบพิธีกรรม จึงได้รับการยกย่องว่าเป็นที่พึ่งทางจิตใจของประชาชน เมื่อประชาชนเกิดความเดือดร้อนก็พากันไปหาพราหมณ์เพื่อให้ช่วยเปลื้องทุกข์ และไถ่บาปให้ เพราะถือว่าพราหมณ์เป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเสมือนตัวแทนของพระผู้เป็นเจ้า เป็นผู้สวดบทสวดอันศักดิ์สิทธิ์เหมือนเทพเจ้า หรือเป็นกวีที่ได้รับการดลบันดาลจากเทพเจ้าให้แต่งบทสวดพระเวท^{๒๗} แต่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีการระบุว่า ฤๅษียุคโบราณเป็นผู้แต่งคัมภีร์พระเวทและเป็นปฐมาจารย์และบูรพาจารย์ผู้สอนคัมภีร์พระเวทให้แก่พราหมณ์^{๒๘} ซึ่งยึดถือเป็นแหล่งอันสูงสุดในการตัดสินใจปัญหาในทางปรัชญาและศาสนารับการถ่ายทอดมาโดยตรง แล้วนำมาเผยแผ่ด้วยการท่องจำแบบปากเปล่าในเฉพาะหมู่ของพวกพราหมณ์ ความรู้เช่นนี้จะเรียนรู้เฉพาะหมู่ของบุคคลที่เลือกสรรแล้ว คัมภีร์พระเวทนี้ก็ยังมีการแยกย่อยลงไปอีกเป็น ฤคเวท ยชุสเวท สามเวท อถรรพเวท^{๒๙} ภาษาในพระเวทเป็นภาษาร้อยกรองเป็นเรื่องของการสรรเสริญเทพเจ้าต่างๆ^{๓๐} หน้าที่ของพราหมณ์จึงอยู่ที่การประพาดเครื่องครัดเป็นที่พึ่งของประชาชนในทางด้านจิตใจเท่านั้น พระพุทธเจ้าทรงปฏิวัติทางสังคมชนชั้นวรรณะที่ชาวชมพูทวีปยึดถือมานาน หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณาจะมองเห็น แนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถือองมงายเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการบูชาัญญ พระองค์ทรงติ

^{๒๖} อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, การศึกษาในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๒๗} Monier Williams, A Sanskrit English Dictionary, Revised edition, (USA : Oxford University Press, 1920), p. 226.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๗/๕๓๗.

^{๒๙} สุนทร ณ รัชชี, ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ , พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓-๑๖.

^{๓๐} สมัคร บุรวาศ, พุทธปรัชญา : มองพระพุทธศาสนาด้วยทรรศนะวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๒๖.

เตือนพิธีกรรมนั้นว่าเป็น สิ่งไร้ประโยชน์ เป็นบาป อุกุศล เพราะในพิธีกรรมนั้นมีการฆ่าสัตว์อย่างทารุณให้กรรมกรทำงานหนัก และต้องสูญเสียสิ่งต่างๆ ไปโดยเปล่าประโยชน์^{๕๕}

ความเชื่อที่สอนกันมาว่าการทำตนให้ลำบากเป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ เป็นการบำเพ็ญตบะตบะมีอำนาจวิเศษเหนืออำนาจพิธีกรรมอื่นใด มีคำกล่าวไว้ว่า สรรงสวรรค์อยู่ในนภา กาศ นภาคายอยู่เหนือมหาปฐพี มหาปฐพีอยู่เหนือมหาสมุทร มหาสมุทรอยู่เหนือสัจจะ สัจจะอยู่เหนือยัญพิธี ยัญพิธีอยู่เหนือการบำเพ็ญตบะ^{๕๖} พระองค์ทรงสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านี้ ทั้งนี้เพราะยัญพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยในภายนอก อย่างหนึ่งทำให้กระหายทะยานและคิดหมกมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตนเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคตจนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบันอย่างหนึ่ง^{๕๗} แล้วกลับทรงสอนย้ำหลักการให้ทาน ให้เสียสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม เช่น ศาสนาพราหมณ์มีข้อบัญญัติทางสังคมหลายด้าน เช่น เรื่องวรรณะที่กำหนดให้แต่ละวรรณะมีความแตกต่างกันอย่างเด่นชัด มีการกำหนดให้แต่ละวรรณะยึดถือและปฏิบัติอยู่ในวรรณะของตนเองมิให้สมาคมกับวรรณะอื่นๆ โดยเฉพาะวรรณะศูทรที่ไม่สามารถมีสิทธิในสังคม กำหนดให้วรรณะพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐสูงสุด อันถือได้ว่าเป็นการลิดรอนสิทธิของวรรณะอื่นๆ พระองค์ตรัสปฏิเสธแนวคิดดังกล่าวอย่างสิ้นเชิง และทรงสอนว่า บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะชาติตระกูลก็หาไม่ แต่บุคคลเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม^{๕๘} หมายความว่า คนดีหรือชั่วมีเชื้อชาติตระกูล แต่ขึ้นอยู่กับกรกระทำของผู้คน หากทำดีก็เป็นคนดี และหากทำชั่วก็เป็นคนชั่ว นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงปฏิเสธทางสุดโต่ง ๒ ทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค คือการหมกมุ่นในกามสุข กับอัตตกิลมณานุโยค คือ การทรมานตนเอง^{๕๙} พระองค์ทรงเคยปฏิบัติเช่นนั้นมาก่อนแล้วทรงยืนยันว่าเป็นหนทางที่ผิดไม่ใช่หนทางที่จะนำสัตว์โลกไปสู่ทางบรรลुธรรมได้แนะนำให้ดำเนินในทางสายกลางอันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางปฏิบัติไม่เข้มงวดและไม่หละหลวมเกินไป ทรงถือว่าเป็นแนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมที่สุด เป็นหลักประพฤติปฏิบัติหรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการที่เข้าใจแล้วนั้นมาในชีวิตจริง ช่วยให้มีมนุษย์บรรลุ

^{๕๕} อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, พัฒนาการของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

^{๕๖} สมิตธิพล เนตรนิมิตร, ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ในอริยวินัย : วิถีชีวิตและบทบาทของพระสงฆ์, รายงานวิจัย, (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๖๓.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) , พุทธธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๕๒) หน้า ๗.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๑.

^{๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

ความดีงามที่สูงขึ้นไป^{๗๖} สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข มีความกลมเกลียวซึ่งกันและกันร่วมแรงร่วมใจในการพัฒนาประเทศได้อย่างสมบูรณ์

๒.๓.๓ วิธีการเผยแผ่โดย การปฏิรูปคำสอนดั้งเดิม

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมและลัทธิต่างๆ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์จึงทำให้พระพุทธเจ้าต้องมีความเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนา ด้วยมีความมุ่งมั่นที่จะประกาศพระพุทธศาสนาให้มีความมั่นคงอย่างรวดเร็ว จึงไม่ทรงหักล้างคำสอนหรือถ้อยคำของศาสนาอื่นอย่างทันที เช่น คำสอนเรื่องอัตตาหรือตัวตนที่กล่าวถึงความเป็นอมตะ มีอิสระจากความชั่วร้าย ไม่อยู่ภายใต้การจำกัดของอายุ แต่พยายามให้กลมกลืนเปลี่ยนไปอย่างไม่รู้ตัวหรือบางทีก็ใช้วิธีการโอนอ่อนผ่อนตาม คำสอนใดถูกต้องดีงามพระองค์ก็รับรองว่าถูกต้องดีงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ^{๗๗} คำสอนที่ยังไม่ดีพระองค์ก็ปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างมีเหตุผล สิ่งที่ดั่งงามพระองค์ทรงยกย่อง^{๗๘} คำสอนของศาสนาพราหมณ์มีอยู่อย่างไรพระองค์ไม่ทรงหักล้าง แต่จะทรงปฏิรูปใหม่นำมาใช้ในทางพระพุทธศาสนาเช่น คำว่า พรหม ทางศาสนาพราหมณ์หมายถึง ผู้สร้างโลก แต่พระองค์ทรงเอามาใช้ในความหมายใหม่ หมายถึงมารดาบิดา^{๗๙} คำสอนใดที่มีความขัดแย้งกับพุทธศาสนาทรงชี้แจงให้เห็นว่าการปฏิบัติเช่นนั้นไม่ใช่แก่นสารพร้อมทั้งแนะนำแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องให้ เช่น การบูชาขันธ์ในคำสอนเดิมที่เชื่อว่าการบูชาขันธ์เป็นระบบสื่อสารระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า มีเครื่องบูชาหลายชนิดเป็นศาสนกิจของพราหมณ์ มีมาตั้งแต่ก่อนสมัยพระเวท ซึ่งกิจกรรมที่สำคัญคือการบูชาไฟเป็นการบูชาเทพเจ้า ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่กลัวภัยที่ฝังรากลึกในธรรมชาติของมนุษย์^{๘๐} โดยมีความเชื่อว่าอันนี้เทพทรงนำเอาเครื่องสังเวยขึ้นไปบนสวรรค์ที่ตามนุษย์มองไม่เห็นเมื่อขึ้นไปสู่สวรรค์แล้ว องค์อันนี้เทพทรงป้อนเครื่องสังเวยนั้นแก่ทวยเทพผู้เป็นภราดรทั้งหลาย ด้วยโอษฐ์พระองค์เอง ดุจดั่งแม่นกป้อนเหยื่อแก่ลูกนก^{๘๑} พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงบ่งบอกถึงความโหดร้ายทารุณ^{๘๒}

^{๗๖} พระสมชาย ปโยโค (ดำเนิน), การประยุกต์ใช้สัมมาวาจาเพื่อการบริหารงานของผู้นำ , ใน พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔.

^{๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๘.

^{๗๘} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา , พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔), หน้า ๓๘.

^{๗๙} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗.

^{๘๐} Samuel George Frederick Brandon, A Dictionary of Comparative Religion, (New York : Scribner, 1970), p. 545.

^{๘๑} Heinrich Zimmer, Philosophies of India, (New York : Meridian Books, 1956), p.

พระองค์ทรงสอนในความหมายใหม่ หมายถึง การบูชามารดา บิดา สมณพราหมณ์^{๓๓๗} เมื่อทรงอธิบายชี้แจงถึงส่วนดีส่วนบกพร่องของศาสนา ได้เสนอหลักการใหม่ที่เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้วๆ ขึ้นแทนที่และเผยแผ่หลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาแก่ประชาชนเพื่อให้เข้าใจถึงธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งปวง หลักธรรมที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ไตรลักษณ์หรือความเป็นของไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ และความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ความไม่คงที่แน่นอนของสรรพสิ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปตามกาลที่ผ่านไป และหลักอริยสัจ ๔ ถือได้ว่าเป็นหลักหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมสำคัญครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา กุศลธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนารวมอยู่ในอริยสัจทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงบรรจุธรรมก็ด้วยหลักธรรมชาติและดับไปอย่างมีเหตุปัจจัย เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดงมากที่สุด โดยการปรับปรุงคำสอนของลัทธิศาสนาดั้งเดิมและประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการทำตามความเชื่อเดิมของสังคมมานั้นเครื่องมือสอนพระพุทธศาสนา

๒.๓.๔ วิธีการเผยแผ่โดย การใช้ปาฏิหาริย์

วิธีการเผยแผ่ด้วยการใช้ปาฏิหาริย์เป็นวิธีการเผยแผ่ที่ใช้ความสามารถพิเศษเข้ามาช่วย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อปราบปรามคนที่แสดงอาการกระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมรับนับถือหรืออยากลองดีให้สิ้นพยุศ การแสดงปาฏิหาริย์นี้ไม่นิยมใช้นักเพราะทรงเล็งเห็นว่าการแสดงฤทธิ์นั้นมีทั้งดีและแง่ไม่ดีในตัวเอง คือ ผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสก็ยิ่งยกย่องส่งเสริมมากขึ้น ส่วนผู้ที่ไม่เลื่อมใสอาจจะดูหมิ่นว่าการแสดงปาฏิหาริย์แบบนี้ไม่เห็นแปลกอะไรเพราะคนที่เรียนวิชาคัมภีร์^{๓๓๘} ก็สามารถทำได้เช่นเดียวกันและตรัสว่า เราเล็งเห็นโทษในอิทธิปาฏิหาริย์อย่างนี้ จึงเหนื่อยหน่ายรังเกียจเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์^{๓๓๙} ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าใช้วิธีการเผยแผ่โดยใช้ปาฏิหาริย์ เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวเอง จากนั้นทรงแสดงธรรมให้ฟัง แต่วิธีการที่ทรงโปรดและใช้อยู่เสมอคือ อนุปาฏิหาริย์^{๓๔๐} คือ การสอนอย่างธรรมดา อธิบาย ชี้แจงโต้ตอบกันไปมาโดยไม่ต้องมีการใช้ปาฏิหาริย์เป็นวิธีที่ทำให้คนเข้าถึงสัจธรรมได้ตามพุทธประสงค์และมีความมั่นคงยืนยาวมาจนถึงปัจจุบัน

^{๓๓๗} พระมหามานพ ปียสีโล (เจ้าจันทร์), การบูชาในพระไตรปิฎก, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๔.

^{๓๓๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๓-๓๕๓/๑๒๕.

^{๓๓๙} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๒/๓๗.

^{๓๔๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๔/๒๑๕.

^{๓๔๑} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๔-๒๓๗.

๒.๓.๕ วิธีการเผยแพร่โดย การปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น

เป็นวิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อเป็นการเผยแพร่ให้ง่ายมากขึ้น ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกว่าผู้เผยแพร่เป็นเสมือนญาติของตนเองจึงเกิดความเต็มใจที่จะรับฟังพระธรรมเทศนา แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามยกพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต และทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่พระภิกษุผู้แสดงพุทธพจน์เป็นภาษาสันสกฤต ทรงอนุญาตในการแสดงธรรมด้วยภาษาของตนเอง ^{๔๖} เพราะในสมัยนั้นแต่ละแคว้นต่างมีภาษาของตน แต่ละแคว้นคงใช้ภาษาต่างกัน เสถียร โพธิ์นันทะ กล่าวยืนยันว่า พระพุทธเจ้ามิได้ใช้ภาษามคธในการเผยแผ่ธรรมะภาษาเดียวเหตุผลคือ (๑) ในสมัยนั้นแคว้นต่าง ๆ มีภาษาเป็นของตนเองคงไม่เข้าใจภาษาอื่น ๆ มากนัก (๒) ก่อนพระองค์จะออกผนวช ได้ศึกษาศิลปวิทยาการมากมาย จึงเป็นไปได้ว่าพระองค์ย่อมรู้และเข้าใจภาษาอื่นได้โดยไม่ต้องสงสัย ^{๔๗} นั่นก็เพราะว่า ประเทศอินเดียในสมัยนั้น มีภาษาใช้มากมาย แต่ละภาษามีอักษรเป็นของตัวเอง ^{๔๘} พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาที่มาจากตระกูลปรากฤต เพราะเป็นภาษาสามัญที่ประชาชนจำนวนมากสามารถเข้าใจได้ เป็นการเปิดโอกาสให้มวลชนทุกระดับชั้นได้มีโอกาสเข้ามาเลื่อมใสศรัทธาซึ่งในวัฒนธรรมของอินเดียในสมัยนั้นมีเอกลักษณ์ที่สำคัญประกอบด้วยไม่ยึดมั่นในลัทธิความเชื่อใด ๆ โดยเฉพาะ มีลักษณะเป็นสากล โอบอ้อมไว้ด้วยซึ่งนานาลัทธิความเชื่อถือและความเคารพในปัจเจกบุคคล ^{๔๙} และคนส่วนใหญ่ในสังคมนั้นยอมรับนับถือแล้วดำเนินชีวิตของพวกเขา ^{๕๐} พระพุทธศาสนาจึงแพร่หลายไปสู่มวลชนอย่างรวดเร็ว ทั้งเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกระดับชั้นได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึงกัน ตรงกันข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่จำกัดสิทธิการศึกษาทั้งยังใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งถือได้ว่าเป็นภาษาต้องห้ามสำหรับคนบางวรรณะ

๒.๓.๖ วิธีการเผยแพร่โดยใช้บุคลิกภาพ

บุคลิกภาพที่ดีนับได้ว่า เป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของนักเผยแผ่นอกเหนือจากคุณสมบัติด้านคุณธรรม เพราะบุคลิกที่น่าเลื่อมใสย่อมเป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็นได้งาม ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ดังที่จังกิพราหมณ์ชมว่า พระสมณโคดมมีพระรูปร่าง นาดู น่าเลื่อมใส

^{๔๖} วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑.

^{๔๗} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, อ่างแล้ว, หน้า ๕๒-๕๓.

^{๔๘} กรุณา กุศลาสัย และเรื่องอุไร กุศลาสัย, อินเดียอนุทวีปที่น่าทึ่ง, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๗๖.

^{๔๙} กรุณา กุศลาสัย และเรื่องอุไร กุศลาสัย, การทวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ศยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๓๑.

^{๕๐} ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, ปรัชญาตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน สโตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๖.

มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนักดุจพรหม มีพระวรกายดุจพรหม โอกาสที่จะพบเห็นยากนัก “๖” การเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกจากมีความรู้ความสามารถในการเผยแผ่แล้ว คุณสมบัติของนักเผยแผ่ก็เป็นสิ่งหนึ่งที่สร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นได้ เพราะนักเผยแผ่ที่ดีนั้นจะไม่ออกปากพูดก็สามารถเผยแผ่พุทธธรรมได้ บุคลิกลักษณะที่ดีงามก็ยิ่งความผ่องใสแห่งจิตให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ที่พบเห็น

บุคคลผู้เผยแผ่ธรรมหรือสอนธรรมควรคำนึงอยู่เสมอว่า แม้จะสอนคนในเรื่องเดียวกัน แต่ก็ต้องมีรูปแบบการสอนที่หลากหลาย จึงจะประสพความสำเร็จตามที่ต้องการเพราะผู้ฟังมีหลายประเภท แต่ละประเภทก็จะมีคามสนใจที่แตกต่างกันตามพื้นภูมิความหลังของตน ในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์และพระสาวกมีท่าทีค่อนข้างเป็นมิตรกับผู้นับถือศาสนาอื่นไม่เคยคิดว่าเขาเป็นศัตรูที่ต้องทำร้าย แต่ถือว่าเป็นจิงทรงปฏิบัติต่อผู้นับถือศาสนาอื่นด้วยความปรารถนาดี “๗” เมื่อศึกษาพระจริยาที่พระพุทธองค์และพระสาวกปฏิบัติจึงเห็นควรที่จะอธิบายถึงการปฏิบัติต่อผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่นและสามารถเผยแผ่พระพุทธศาสนาสำเร็จอย่างสูงได้ โดยเริ่มจากการสนทนา การไม่วิจารณ์เจ้าลัทธิอื่น ไม่ผูกขาดความดีและเข้าถึงความจริง ให้เสรีภาพทางปัญญา ไม่บังคับให้เชื่อ มีน้ำใจในการแสดงออกต่อศาสนาอื่น ร่วมมือกันสร้างสรรค์สังคมในประเด็นที่เห็นร่วมและเมื่อเกิดความขัดแย้งต้องแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี

๒.๓.๗ วิธีการเผยแผ่โดยการสนทนาแลกเปลี่ยนความเห็น

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาระบุ ว่า ธรรมดาการเสด็จจาริกของพระพุทธเจ้ามี ๒ อย่าง คือ

๑) การเสด็จจาริกอย่างรับตัว คือ การเสด็จจาริกกรณีที่ทรงทอดพระเนตรเห็นบุคคลที่ควรจะตรัสรู้โดยเร็วเพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ของเขา

๒) การเสด็จจาริกอย่างไม่รับตัว คือ การที่เมื่อพระองค์จะทรงอนุเคราะห์โลก จึงเสด็จไปด้วยการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับบ้านและนิคมทุกวัน ๑ โยชน์บ้าง ๒ โยชน์บ้าง การเสด็จจาริกอย่างไม่รับตัวนี้จำแนกเป็น ๒ อย่าง คือ การเสด็จจาริกเป็นประจำ คือ การเสด็จไปตามลำดับบ้าน และการเสด็จจาริกไม่เป็นประจำ คือ การเสด็จไปเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ที่ควรจะให้ตรัสรู้ได้คนเดียวเท่านั้น “๘”

ในการเสด็จจาริกของพระพุทธองค์นั้นมีจำนวนไม่น้อยที่อาศรมของนักบวชในลัทธิภายนอก พระสูตรในพระไตรปิฎกจำนวนไม่น้อยเกิดจากเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์ และพระมหาสาวก

๖ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๕/๕๓๔

๗ พระมหาประกาศิต อาจารย์ปาลี (แก้วทองเกต), การสร้างความปรองดองระหว่างศาสนา, ในพุทธธรรมกับการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

๘ ที.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๕๒๕-๕๘๕.

แวะเข้าไปหานักบวชนอกศาสนาถึงอารามสนทนาแลกเปลี่ยนความเห็นเพื่อเป็นการรื้อเวลาตั้ง
พระดำริของพระพุทธองค์ในคราวเสด็จเข้าไปหาโภกฐนาทปริพาชกก่อนเข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี
เถิดความว่า ยังเข้าเกินไปที่จะเที่ยวบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี ทางที่ดีเราควรเข้าไปหาโภกฐนาทปริพาชก
ในพระราชอุทยานของพระนางมัลลิกาซื้อเอกสาละกะ ที่จัดไว้เพื่อเป็นที่ประกาศลัทธิ^{๔๙} การแวะไปหา
นักบวชนอกศาสนาถึงอารามนี้ก่อให้เกิดประโยชน์ เพราะทำให้มีโอกาสได้สนทนากัน การสนทนากัน
นั้นก็ด้วยหวังว่าให้เขามีความเข้าใจถูกต้องแล้วจะเป็นประโยชน์แก่เขาตลอดกาลนาน เพราะจะให้
เขามีความเข้าใจถูกต้องกลายเป็นคนดีมีสัมมาทิฐิ^{๕๐} บางคนเกิดศรัทธาออกบวชเป็นภิกษุบางคนขึ้น
ชมยินดีพระภาสิตประกาศตนเป็นอุบาสก บางคนไม่ยินดีไม่คิดค้ำ จบสนทนาก็ลุกแยกย้ายกันไป
บางคนหลังจากสนทนากันแล้วได้นิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์มาฉันภัตตาหารเข้าที่อารามของตน
เพื่อสร้างความคุ้นเคย เช่น กรณีสังกะนิครณนาถบุตร^{๕๑} สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงให้
เกียรติ และมีความสัมพันธ์อันดีกับเจ้าลัทธิอื่น มีการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันอยู่เสมอ ซึ่ง
เป็นวิธีการเผยแผ่ที่สร้างความไว้วางใจให้กับเจ้าลัทธิอื่นๆ ต่อมาจึงมีเจ้าลัทธิจำนวนมาก ที่หันมานับ
ถือพระพุทธศาสนา.

๒.๓.๔ วิธีการเผยแผ่โดยการไม่วิจารณ์เจ้าลัทธิอื่นแต่มุ่งการสอนธรรม

ในการสนทนากับนักบวชในลัทธิภายนอกหรือกับสาวกของนักบวชพวกอื่นนั้น ตามปกติ
พระพุทธองค์จะไม่วิจารณ์ศาสนาอื่นหรือแม้แต่คนที่นับถือศาสนาอื่น เมื่อมีคนมาทูลถามว่า การที่เจ้า
ลัทธิชื่อดังบางคนมีความเห็นในเรื่องต่างๆ นั้น ถูกต้องหรือไม่ พระพุทธองค์เห็นด้วยกับเขาหรือไม่
หรือถามว่าเจ้าลัทธิเหล่านั้นรอบรู้จริงหรือไม่ พระพุทธองค์ก็จะไม่วิจารณ์ แต่พระพุทธองค์จะสน
พระทัยการแสดงธรรมมากกว่า ความดังกล่าวนั้นเห็นได้จากในครั้งที่สุภัททปริพาชก ทูลถามว่า

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สมณพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นอาจารย์มีชื่อเสียง
เกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ ประชาชนยกย่องกันว่าเป็นคนดีได้แก่ ปุณณะ กัสสปะ มัคขลิโคศล อชิตะเกส
กัมพล ปุทเธกะจายนะ สัญชัยเวลัฏฐบุตร นิครณนาถบุตร เจ้าลัทธิเหล่านั้น ทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าว
อ้าง หรือไม่รู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้ บางพวกไม่รู้

^{๔๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๐๗/๑๗๕.

^{๕๐} พุทธศาสนิกฯ, พุทธจริยา , พิมพ์ครั้งที่ ๒ , (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ,
๒๕๓๙), หน้า ๑๒๕.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๒/๓๖๓-๔๐๐.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สุภัททะ อย่าเลย เรื่องที่เธอถามว่า ‘เจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือไม่รู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้ บางพวกไม่รู้’ อย่าได้สนใจเลย เราจะแสดงธรรมแก่เธอ เธอจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว”^{๕๕}

การไม่วิจารณ์เจ้าลัทธิอื่นนี้ แม้พระมหาสาวกและอุบาสกคนสำคัญก็ถือปฏิบัติในลักษณะเดียวกันนี้ พิจารณาจากพุทธจริยาจะเห็นว่า เมื่อมีคนมาถามปัญหาเกี่ยวกับลัทธิศาสนาอื่น พระพุทธองค์จะไม่ไปตัดสินใคร แต่จะให้คนถามปัญหาฟังสิ่งที่พระองค์ได้เห็นได้รู้แล้วให้เขาใช้ปัญญาพิจารณาวินิจฉัยเอง ท่าทีแบบนี้เป็นการให้สิทธิในการใช้ปัญญาและเป็นลักษณะหนึ่งของการมีเสรีภาพทางปัญญา^{๕๖} การวิจารณ์ผู้อื่นนี้มีแต่จะนำไปสู่ความแตกแยก คนที่ถูกวิจารณ์และสาวกย่อมจะไม่พอใจ ฝ่ายผู้วิจารณ์เองก็เสียเวลาเปล่า จิตใจก็จะขุ่นเคืองฟุ้งซ่าน ไม่สนใจการบำเพ็ญสมณธรรม

๒.๓.๙ วิธีการเผยแผ่โดยการไม่ผูกขาดความดีและการเข้าถึงความจริง

พระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาที่มีใจกว้าง การกล่าวถึงความดีพื้นฐานและการเข้าถึงความจริงเบื้องต้นจะไม่ผูกขาดว่ามีแต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ระบุแต่ส่วนที่เป็นสัจธรรม เช่น อริยสัจ ๔ มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางดำเนินสู่พระนิพพานเท่านั้น หากคำสอนของนักบวชในลัทธิภายนอกบางเรื่องมีรายละเอียดบางประการเข้ากันลงกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาก็รับรอง หากปฏิบัติตามได้ผลก็รับตามความจริง บางอย่างขัดแย้งกันก็ว่ากันไปตามเหตุผล ดังพุทธดำรัสตอนหนึ่งว่า

สมณพราหมณ์บางพวกเป็นบัณฑิต ทรงภูมิปัญญา มักโต้แย้ง มีท่าทางดั่งขมังธนู พวกเขาดูเหมือนจะกำจัดทิฐิได้ด้วยปัญญา สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีพรตศนะตรงกับเราในบางเรื่อง ไม่ตรงกันกับเราในบางเรื่อง บางประเด็นที่พวกเขาว่าดี แม้เราก็อ้างว่าดีบางประเด็นที่พวกเขาว่าไม่ดี แม้เราก็อ้างว่าไม่ดี บางประเด็นที่พวกเขาว่าดี แต่เราว่าไม่ดี บางประเด็นที่พวกเขาว่าไม่ดี แต่เรา ว่าดี บางประเด็นที่เรว่าดี สมณพราหมณ์พวกอื่นก็ว่าดี บางประเด็นที่เรว่าไม่ดี สมณพราหมณ์พวกอื่นก็ว่าดี บางประเด็นที่เรว่าดี สมณพราหมณ์พวกอื่นกลับว่าไม่ดี บางประเด็นที่เรว่าไม่ดี สมณพราหมณ์พวกอื่นกลับว่าดี^{๕๗}

หลักการพิจารณากว้างๆ อีกอย่างหนึ่งที่เป็นแนวทางตัดสินคำสอนหรือวิธีควรปฏิบัติตามหรือไม่ควรปฏิบัติตาม ให้อูที่ผลที่เกิดจากการปฏิบัติ คำสอนของลัทธิภายนอก บางเรื่องมีลักษณะคล้ายกับหลักธรรมในพุทธศาสนาก็แสดงผล ความเหมือนและความต่างไว้อย่างตรงไปตรงมา เช่น

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๖๑.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), มองสันติภาพโลกผ่านอารยธรรมโลกาภิวัตน์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๕-๖.

^{๕๗} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๘๔/๑๖๒

พวกดาบสในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่เป็นกรรมวาทีมีเป้าหมายสูงสุดใน การปฏิบัติธรรม เมื่อเสียชีวิต แล้วหากฉันทสมาบัติไม่เสื่อมไม่ว่าจะปรารถนาหรือไม่ก็ตามจะได้ไปเกิดในพรหมโลก ^{๕๕} พระพุทธองค์ก็รับว่าเคยปฏิบัติ ทรงแสดงเป้าหมายสูงสุดในบรรพชาของดาบสเทียบกับพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ^{๕๖}

นักบวชในลัทธิภายนอกที่ปฏิบัติดีก็ยกมา เป็นตัวอย่างในการแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทอยู่เสมอ ในส่วนของการทำความดี เช่น การทำบุญ ให้ทาน ก็ไม่ทรงผูกขาดหรือสอนให้ชาวบ้านให้ทานแก่พระพุทธองค์และพระสาวกเท่านั้น แต่เรื่องนี้มักถูกพวกนักบวชในลัทธิภายนอกยกมากล่าวโจมตี เนื่องจากเมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติชาวบ้านก็จะหันมาอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนากันมาก ทำให้ นักบวชเหล่านั้นมีลาภสักการะน้อย ท่านเปรียบว่าเหมือนหิ้งห้อยเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ครั้นพระพุทธองค์ถูกวัจนโคตรปริพาชกถามว่า ได้ยินว่าพระพุทธองค์สอนให้ชาวบ้านให้ทานแต่กับพระองค์เท่านั้นจึงจะมีผลมาก พระองค์ตรัสตอบว่า นั่นเป็นการกล่าวหาด้วยคำที่ไม่จริง ทรงตรัสว่า

ผู้ใดห้ามบุคคลอื่นให้ทาน ผู้นั้นชื่อว่าทำอันตรายแก่วัตถุ ๓

อย่าง คือ ทำอันตรายแก่บุญของทายก (ผู้ให้) ทำอันตรายแก่ลาภของ ปฏิภาทก (ผู้รับ) และในเบื้องต้นตัวเขาเองย่อมถูกกำจัดและถูกทำลาย และตรัสยืนยันอีกว่า ผู้ใดเทน้ำล้างภาชนะน้ำล้างชั้นลงที่หมูสัตว์ซึ่งอาศัยอยู่ที่อาศัยอยู่ที่บ่อน้ำคร่ำหรือบ่อโสโครกด้วยตั้งใจว่า หมูสัตว์ที่อาศัยอยู่ที่อาศัยอยู่ในที่นั้นจงเลี้ยงชีพด้วยน้ำล้างภาชนะเป็นต้นเหตุว่า เป็นที่มาแห่งบุญ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงในหมู่มนุษย์ ^{๕๗}

เท่าที่กล่าวมานี้เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ซึ่งจะแตกต่างจากลัทธิอื่น เนื่องจากเจ้าลัทธิและสาวกอื่นส่วนมากมักประกาศวาทะของตนเท่านั้นว่าจริงถูกต้องวาทะของคนอื่นไม่จริง ผิดพลาด แต่พระพุทธศาสนาไม่ผูกขาดความดีและสั่งจะธรรม ว่าเป็นสิ่งเฉพาะคนทีนับถือพระพุทธศาสนาเท่านั้น เพราะหลักธรรมเป็นสิ่งที่สากลตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบและนำมาเผยแผ่เท่านั้นเอง

๒.๓.๑๐ วิธีการเผยแผ่โดยการให้เสรีภาพทางปัญญา ไม่บีบบังคับให้ศรัทธา

พระพุทธศาสนาเป็น ศาสนาที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา ไม่ว่าคำสอนนั้นจะเป็นคำสอนของเจ้าลัทธิหรือศาสดาท่านใด ก็แนะนำว่า อย่าเพิ่งเชื่อเพียงเพราะเชื่อว่าผู้พูดสมควรจะเชื่อก็ได้ แต่ชี้ชวนให้ใช้ปัญญาพิจารณา พินิจพิจารณา ไม่ให้ปลงใจเชื่ออะไรง่าย ๆ เมื่อได้ไตร่ตรองด้วยเหตุผลอย่าง

^{๕๕} จุ.เปต. (ไทย) ๒/๒/๓๔๕.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๑๖/๓๘๑.

^{๕๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๒.

รอบคอบจนรู้ด้วยตนเองเท่านั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ดี เตือน ธรรมเหล่านี้ที่บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ก็ควรละธรรมเหล่านั้น เสีย เมื่อได้ไตร่ตรองด้วยเหตุผลอย่างรอบคอบจนรู้ด้วยตนเองเท่านั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรม เหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้สรรเสริญแล้วย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข ก็คอยชวนชวนเพิ่มพูน ปฏิบัติธรรมเหล่านั้น

ในการแสดงธรรมก็มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจเป็นสำคัญ ไม่ได้หวังจะให้คนฟังทุกคนมา เป็นอันเตวาลิก แสดงธรรมเพราะประสงค์ให้ผู้ฟังละอกุศลธรรมที่ยังละไม่ได้ ที่เสerahมอซึ่งสร้างภพ ใหม่เป็นต้นเท่านั้น ส่วนเขาจะมานับถือหรือไม่สำคัญนักในการส่งพระสาวกออกไปประกาศ พระพุทธศาสนาจึงวางหลักการไว้ว่า ให้พระสาวกจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชน จำนวนมาก เพื่อเห็นแก่ชาวโลก ไม่ได้มุ่งหวังให้คนทั้งโลกหันมานับถือมุ่งเพื่อประโยชน์แก่เขาอย่าง เดียว ส่วนเมื่อเขาฟังธรรมแล้วจะนับถือหรือไม่นับถือเป็นเรื่องของการใช้สิทธิในการใช้ปัญญา ของแต่ละคน พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาแห่งปัญญา

๒.๓.๑๑ วิธีการเผยแผ่โดยความมีใจกว้างต่อผู้นับถือศาสนาอื่น

ในการประกาศศาสนา พระพุทธองค์จะทรงจาริกแสดงธรรมแก่คนทุกชั้นวรรณะโดย พิจารณาอุปนิสัยของผู้ฟังเป็นสำคัญ หลักธรรมของพระองค์มีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ความเป็น สากสกล (ทั้งความคิดและการปฏิบัติ) มีการสอนเกี่ยวกับความจริง (สัจธรรม) ที่เป็นกลางไม่ขึ้นต่อบุคคล กลุ่ม เหล่า พรรคพวก แม้แต่ตัวพระพุทธรูปศาสนาเอง^{๕๔} ใครปฏิบัติตามก็ย่อมได้รับผลตามสมควรแก่ การปฏิบัติ ทุกคนเมื่อมีฉันทะ เพียรพยายาม มีเหตุปัจจัยถึงพร้อม ก็สามารถบรรลุพระนิพพานซึ่งเป็น จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องเป็นคนชาติชั้นวรรณะใด

หลังจากแสดงธรรมแล้วหากมีคนศรัทธาประกาศตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็น สรณะ ถ้าผู้นั้นเป็นอุปัฏฐากคนสำคัญของเจ้าลัทธิอื่นก็จะทรงทักทวนให้คิดให้ดีเสียก่อนเนื่องจาก อาจจะสร้างความไม่พอใจให้แก่กบวชเจ้าลัทธิเหล่านั้น เช่น สืบทดีสาวกของ นิครนถ์ที่ประกาศตน เป็นอุบาสกผู้เข้าถึงสรณะจนตลอดชีวิต แต่พระพุทธเจ้าตรัสให้ใคร่ครวญ ก่อนแล้วจึงตัดสินใจเถิด คน ที่มีชื่อเสียงต้องใคร่ครวญให้รอบคอบก่อนจึงเป็นการดีและทรงสนับสนุนให้อุปถัมภ์ลัทธิที่เคยนับถือมา ก่อน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า สี่หะ ตระกูลของท่าน เคยเป็นที่ต้อนรับพวกนิครนถ์มานาน ดังนั้น ท่านพึงใส่ใจว่าควรให้บิดนทพาดแก่พวกนิครนถ์ผู้เข้าไปตระกูลต่อไปเถิด^{๕๕} และอุบาสิกหบดีสาวกของ

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) , แก่นแท้ของพระพุทธศาสนาและลักษณะแห่ง พระพุทธรูปศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด , ๒๕๕๔) , หน้า ๑๐๒.

^{๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๓/๑๑๓.

นิครนถ์นาฏบุตร อาสาถามปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า แต่พอได้ฟังธรรมกลับเกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนา ประกาศขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะก็ทรงทักท้วงถึง ๓ ครั้งให้ใคร่ครวญให้ดี เนื่องจากเห็นว่าเปลี่ยนใจไปนับถือคนอื่นง่าย ๆ คนอื่นจะครหาได้ พระดำรัสนี้ยิ่งทำให้อุบาสกหบดีมีใจชื่นชมพระพุทธองค์ยิ่งขึ้น เพราะที่ผ่านมามีแต่คนเอาเรื่องของท่านไปป่าวประกาศ ต่อมาอุบาสกหบดีคหบดีต้องการจะหยุดอุปถัมภ์บำรุงพวกนิครนถ์จึงสั่งคนเฝ้าประตูไม่ให้พวกนิครนถ์เข้ามาในบ้าน ต้องการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธองค์และสาวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาแทน พระพุทธองค์จึงตรัสห้ามไว้ว่า คหบดี ตระกูลของท่านเป็นดุษฎีของพวกนิครนถ์มานานแล้ว ท่านควรเข้าใจว่า ควรให้บิดาบาปแก่คนเหล่านั้นผู้เข้าไปหาต่อไปเถิด^{๖๐} ถือเป็นวิธีการที่ช่วยลดความขัดแย้งระหว่างศาสนาได้ทางหนึ่ง หากมีนักบวชในลัทธิภายนอกบางคนมีศรัทธาอยากมาสันทนธรรมเพื่อเพิ่มเติมความรู้หรือทำการอุปฐากก็ทรงอนุญาตให้ทำได้ เช่น บิโณทกปริพาชก แม้ท่านจะถือเพศเป็นนักบวชนอกศาสนา แต่ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะผู้เป็นบัณฑิต กระทำอุปฐากพระพุทธเจ้าและพระมหาเถระแต่เช้าตรู่ จะถือเอาไม้ ๓ ง่ามและ เครื่องบริขารมีคณโฑน้ำ เป็นต้น ออกจากพระเชตวันเดินมุ่งหน้าไปทางพระนครอยู่ไม่ได้ขาด^{๖๑}

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงความใจกว้างของพระพุทธศาสนาไว้อีกลักษณะหนึ่ง คือ พระพุทธองค์ทรงเปิดโอกาสให้นักบวชในลัทธิภายนอกประกาศตนเป็นผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตโดยไม่ต้องละเพศบรรพชาเดิม เช่น อดีตชาติของพระพากุตเถระในกาลแห่งพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า ท่านได้บวชเป็นฤๅษีบรรลุมานสมาบัติได้ฟังธรรมแล้วตั้งอยู่ในไตรสรณะแต่ไม่ละบรรพชาของตน ได้ถวายยาแก้โรคลมในพระอุทรแก่พระพุทธเจ้า และในกาลแห่งพระวิปัสสีพุทธเจ้าท่านบวชเป็นฤๅษี ไปฟังธรรมเถาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสรณะ แต่ไม่อาจละบรรพชาของตน ได้ประกอบยาถวายหมู่ฤๅษีที่อาพาธเพราะเกสรดอกไม้แล้วแฉะเวียนมาเยิ้มบ้างเป็นครั้งคราว^{๖๒} พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่เปิดกว้างให้กับคนทุกชนชั้น ทุกชาติ ศาสนา ทุกลัทธิความเชื่อและทุกระดับการศึกษา ซึ่งสามารถเข้ามาศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนาได้ เมื่อได้ศึกษาปฏิบัติแล้ว ไม่เชื่อก็ได้บังคับให้ต้องปฏิบัติตาม อาจไปนับถือลัทธิอื่นก็ได้

๒.๓.๑๒ วิธีการเผยแผ่โดยร่วมมือกันสร้างสรรค์สังคมในประเด็นที่เห็นร่วมกัน

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาแตกต่างจากคำสอนของนักบวชในลัทธิภายนอก แต่หากพิจารณาโดยละเอียดจะพบว่า มีหลักธรรมพื้นฐานจำนวนหนึ่งที่มีสอนทั้งในพระพุทธศาสนาและในลัทธิศาสนาอื่น เป็นธรรมที่มีมานานคู่กับโลก สังคมได้ยึดถือปฏิบัติมาก่อนที่ลัทธิศาสนาจะอุบัติขึ้นใน

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๘๖๔.

^{๖๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๒/๔๘๕.

^{๖๒} อัง.เอก.อ. (ไทย) ๑๑/๔๖๖๔๗๑.

โลก หรือบางเรื่องเป็นสิ่งที่เจ้าลัทธิคนก่อนๆ สั่งสอนแล้วศาสนาที่เกิดภายหลังให้การยอมรับแล้วสอนกันต่อๆ มา คำสอนนั้นเรียกว่า มนุษยธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็มี เช่น ศีล ^{๕๓} ความกตัญญู ความเมตตา ธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้คนทุกศาสนาเห็นชอบร่วมกันจึงได้ถือปฏิบัติไปในแนวเดียวกัน

นอกจากนี้ยังมีธรรมอื่นอีกที่นักบวชทั้งหลายรู้จักกันว่าล้าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ว่าในกาลไหนก็จะไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน ธรรมที่เรียกว่านี้เรียกว่า ธรรมบท เป็นหลักธรรมสากล ๔ ประการ คือ

- ๑) อนุภิกขา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา)
- ๒) อพยาบาท (ความไม่คิดร้าย)
- ๓) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ)
- ๔) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ)^{๕๔}

ธรรม ๔ ประการนี้ บุคคลใดปฏิเสธ คัดค้าน ไม่ยกย่องนับถือย่อมถูกมองว่า เป็นผู้บูชาสรรเสริญสมณะหรือพราหมณ์ผู้มีอภิขมา ผู้มีจิตพยาบาท ผู้มีสติหลงลืมและผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ดังนั้นนักบวชผู้รู้ทั้งหลายจึงไม่ปฏิเสธ ไม่คัดค้าน มีแต่ยกย่องนับถือธรรมบท ๔ ประการ นี้ เพราะกลัวการนิินทา การกระทบกระทั่งและการกล่าวให้ร้าย หากมีการนำธรรม ๔ อย่างนี้ไป เป็นกรอบในการทำกิจกรรมหรือนำไปเป็นแนวทางในการขับเคลื่อนสังคม ย่อมจะได้รับความร่วมมือจากฝ่ายต่างๆ เมื่อได้ร่วมมือกันขับเคลื่อนสังคมในเรื่องที่ต่างเห็นชอบ ย่อมจะมีความสามัคคีเพราะสิ่งที่ทำเป็นสิ่งที่ทุกคนเห็นด้วย การที่ศาสนาทั้งหลายในปัจจุบันร่วมมือกันรณรงค์คัดค้านในประเด็นที่เห็นร่วมกันว่าจะเป็นโทษแก่สังคม เช่น การค้าขายน้ำเมา การทำแท้งเสรี การทุจริตคอร์รัปชัน ความอยุติธรรม ความไม่เป็นธรรมในสังคม ก็น่าจะถือว่าเป็นความร่วมมือกันสร้างสรรค์สังคมในประเด็นที่เห็นร่วมกันได้

๒.๓.๑๓ วิธีการเผยแพร่ด้วยสันติวิธี

การเผยแพร่ศาสนาที่มีความเห็นไม่ตรงกันในสังคมเดียวกัน ย่อมมีการกระทบกระทั่งกันบ้างเป็นธรรมดา อาจมีทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ เมื่อเกิดความขัดแย้งแล้วผู้นำศาสนาหรือผู้รับผิดชอบบ้านเมืองต้องไม่นิ่งดูตาย จะต้องเข้ามาแก้ปัญหาอย่างทันท่วงที เพราะความขัดแย้งระหว่างศาสนานี้ อ่อนไหวมากหากไม่จัดการให้ดี ความขัดแย้งจะแพร่กระจายอย่างรวดเร็ว เนื่องจากศาสนาเป็นเรื่องของสังคม ไม่ใช่เรื่องของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แนวทางปฏิบัติเมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างศาสนามีหลายวิธี แต่แนวทางที่ต้องยึดถือ คือ ต้องแก้ด้วยสันติวิธีและแก้ด้วยวิธีแห่งปัญญา คือ ต้องไม่ใช่ความ

^{๕๓} พ.ช. (ไทย) ๓/๕/๓๒๑.

^{๕๔} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖๔๗.

รุนแรงทั้งด้วยการกระทำทางกายหรือทางวาจา ขณะเดียวกันต้องทำความเข้าใจชี้แจงให้ทราบเหตุทราบผล ให้เกิดปัญญา มีรายละเอียดดังนี้

๑) หากมีการกล่าวหาหรือกล่าวให้ร้ายจนอาจเกิดความเข้าใจผิด จะต้องชี้แจงข้อกล่าวหาขึ้นด้วยเหตุผลเพื่อให้เกิดความเข้าใจถูกต้อง การกล่าวชี้แจงนี้แม้บางครั้งจะใช้ความรุนแรงตรงไปตรงมา แต่ก็เพราะความหวังดีหวังให้เกิดประโยชน์คือความเข้าใจถูกต้องตลอดกาลนาน ในบางกรณี พระพุทธองค์ทรงบันลือสีหนาทประกาศพระมหารัศมีคือลัทธิของพระองค์ ท่ามกลางผู้นับถือศาสนาอื่น ฟังดูคล้ายๆ กับว่าทรงใช้คำรุนแรง แต่มิได้หมายความว่าทรงอาละวาดในท่ามกลางหมู่ปรปักษ์เหล่านั้น เหมือนอย่างที่คนมีกิเลสชอบกระทำการ การบันลือหนาทท่ามกลางผู้นับถือศาสนาอื่นนั้นเป็นการประกาศที่ทำไปด้วยความหวังดีต่อผู้อื่นด้วยความปรารถนาดี แล้วก็ทำอย่างสุภาพทำอย่างมีเหตุผล ทำอย่างมีธรรมะที่ทำความกล้าหาญให้เป็นที่ปรากฏเพื่อจะยืนยันในลัทธิของพระองค์^{๒๕}

๒) หากมีการใช้ความรุนแรงด้วยการวางแผนใส่ร้ายด้วยข้อหากรรจ์ เช่น กรณีเดียรถีย์สังกเลงให้สังหารนางสุนทรีปริพาชิกาแล้วใส่ร้ายพระพุทธเจ้า^{๒๖} กรณีนางจิณฺณมณโฑวิกาฬุกล่าวหาว่าตั้งท้องกับพระพุทธเจ้า^{๒๗} กรณีพวกปริพาชกเห็นพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีลาภสักการะมากจึงมาด่า^{๒๘} หรือด้วยการใช้กำลังประทุษร้ายถึงแก่ชีวิต เช่น กรณีเดียรถีย์จ้างโจรทำร้ายพระมหาโมคคัลลานะจนมรณภาพ (ปรินิพพาน)^{๒๙} การชี้แจงข้อเท็จจริงเพื่อทำความเข้าใจก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น ส่วนการแก้ปัญหาเพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในสังคมเป็นเรื่องของภาครัฐที่ต้องเข้ามาปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนาจะใช้วิธีการใดก็ว่าไปตามกฎหมายของบ้านเมืองนั้นๆ พระสงฆ์ไม่มีสิทธิ์ที่จะอ้างคำสอนใดๆ ในพระพุทธศาสนาไปเป็นหลักฐานสนับสนุนให้เกิดการใช้ความรุนแรงตอบโต้ หรือแม้แต่จะอ้างคำสอนไปสนับสนุนเบียดเบียนผู้อื่นขึ้นได้^{๓๐}

เมื่อมีผู้นับถือลัทธิอื่นมากล่าวจ้วงจาบพระพุทธศาสนา พุทธบริษัทต้องไม่นิ่งดูตาต้องหาทางพิสูจน์ข้อเท็จจริง หน้าที่นี้พระพุทธองค์วางแนวทางให้พุทธบริษัททั้ง ๔ ช่วยกันจัดการ เมื่อกล่าวถึงหลักการคุ้มครองพระพุทธศาสนามักจะมุ่งเน้นไปที่การให้พุทธบริษัทได้ศึกษาปฏิบัติธรรมและทำหน้าที่ของพุทธบริษัท ประกอบด้วยหลักการสำคัญ ๔ อย่าง คือ

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, **พุทธจริยา**, (อ้างแล้ว), หน้า ๑๒๗-๑๒๘

^{๒๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔/๑๙๕-๒๐๐.

^{๒๗} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๑๖๑-๒๕๕.

^{๒๘} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๑๙๓๑๙๔.

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๖.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๓๑๑๖.

(๑) พุทธบริษัทศึกษาธรรมจนแตกฉานเป็นพหูสูต

(๒) พุทธบริษัทปฏิบัติตามธรรมอย่างถูกต้องและได้รับผลแห่งการปฏิบัติ

(๓) พุทธบริษัทมีความสามารถถ่ายทอดเผยแผ่ให้กับคนอื่นได้รู้ตาม

(๔) พุทธบริษัทมีความสามารถการบปรรูปาให้ราบคาบ ทำหน้าที่ปกป้องพระพุทธศาสนาได้” การการบปรรูปาพื่อนี้มีหลักสำคัญอยู่ที่การชี้แจงอธิบาย หรือแสดงความจริงให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง” เมื่อทุกฝ่ายเข้าใจความจริงอย่างถูกต้องการกล่าวให้ร้ายต่างๆก็จะหมดไปเอง ไม่สามารถทำความเสียหายแก่พระพุทธศาสนาได้

จากการกล่าวมาทั้งหมดในวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในรูปแบบของพระพุทธองค์ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าวิธีการเผยแผ่ ที่พระพุทธองค์ทรงนำมาใช้นั้น ล้วนแต่มีความสอดคล้องกับสภาพเป็นอยู่ที่ชัดเจนและให้ผลได้ดี ไม่ว่าจะเป็น วิธีการเผยแผ่กับผู้นำทางศาสนา การเมืองและทางเศรษฐกิจ วิธีการเผยแผ่โดยการปฏิวัติหลักคำสอนของลัทธิศาสนาตั้งเดิม วิธีการเผยแผ่โดยการปฏิรูปคำสอนตั้งเดิม วิธีการเผยแผ่โดยการใช้ปาฏิหาริย์ วิธีการเผยแผ่โดยการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น วิธีการการเผยแผ่โดยใช้บุคลิกภาพ วิธีการเผยแผ่โดยการสนทนาแลกเปลี่ยนความเห็น วิธีการเผยแผ่โดยการไม่วิจารณ์เจ้าลัทธิอื่นแต่มุ่งการสอนธรรม วิธีการเผยแผ่โดยการไม่ผูกขาดความดีและการเข้าถึงความจริง วิธีการเผยแผ่โดยการให้เสรีภาพทางปัญญา ไม่บีบบังคับให้ศรัทธา วิธีการเผยแผ่โดยความมีใจกว้างต่อผู้นับถือศาสนาอื่น วิธีการเผยแผ่โดยร่วมมือกันสร้างสรรค์สังคมในประเด็นที่เห็นร่วมกัน และรวมไปถึงวิธีการเผยแผ่ด้วยสันติวิธี ซึ่งหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้ง ๑๓ วิธีนี้ เป็นประโยชน์สูงสุดและใช้ได้ผลเป็นอย่างมาก

๒.๔ กระบวนการเผยแผ่

กระบวนการในการเผยแผ่นั้นพระพุทธองค์ ได้ดำเนินตามแบบแผนและกระบวนการที่ระเอียดเป็นขั้นตอน โดยทรงวางยุทธวิธีระยะยาวเพื่อยึดกุมพื้นที่และจิตใจของผู้คน ซึ่งสามารถวิเคราะห์กระบวนการเผยแผ่ในอุรุเวลาเสนานิคมได้จากเหตุการณ์ต่างๆ ดังนี้

๒.๔.๑ กำหนดกลุ่มเป้าหมาย (วิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย)

การเผยแผ่ทุกครั้งจะต้องมีการกำหนดกลุ่มเป้าหมายก่อนทุกครั้ง เพื่อให้สามารถวางแผนยุทธวิธีในการเผยแผ่ได้อย่างเหมาะสม และมีเป้าหมายที่ชัดเจน “กลุ่มเป้าหมายคือกลุ่ม ทางสังคมที่

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), มองสันติภาพโลกผ่านภูมิหลังอริยธรรมโลกาภิวัตน์ , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๔-๖.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๗๘-๔๗๙.

กำหนดเป้าหมายอย่างเดียวกัน”^{๔๖} ผู้เผยแพร่มีปฏิบัติการต่อกลุ่มนั้นด้วยเป้าหมายเดียวกัน ซึ่งจะเป็นปัจจัยสำคัญในการเผยแพร่เช่น พระพุทธเจ้าจะไปเผยแพร่ที่อุรุเวลาเสนานิคม พระองค์ได้ทรงกำหนดเป้าหมายไว้ที่อุรุเวลกัสสปะพร้อมบริวาร เป็นเป้าหมายแรกและขยายแผ่ไปสู่เครือข่ายของชฎิลทั้งหมด การเผยแพร่จึงต้องกำหนดกลุ่มเป้าหมายให้ชัดเจนรวมทั้งขอบเขตพื้นที่ จำนวนประชากร เป็นต้น

๒.๔.๒ การศึกษาข้อมูลแวดล้อมภายนอก

การศึกษาข้อมูลพื้นที่ ที่จะเผยแพร่ ทั้งเชิงภูมิศาสตร์ ประชากรในพื้นที่แบ่งเป็นชายกึ่งคน หญิงกึ่งคน รวมทั้งช่วงชั้นอายุด้วย หาข้อมูลว่าคนในกลุ่มเป้าหมายมีคุณภาพชีวิตระดับใด มีลักษณะทางสังคมเป็นอย่างไร (เป็นสังคมที่ปิดหรือเปิด) เพราะบางกลุ่มจะไม่เปิดรับสิ่งแปลกใหม่ เข้าไปในกลุ่มความสัมพันธ์ในกลุ่มเป็นอย่างไร มีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น หรือแบบไหน การเมืองมีเสถียรภาพหรือไม่ บุคคลหรือกลุ่มใดที่มีอิทธิพลทางการเมือง บุคคลหรือกลุ่มใดที่มีอิทธิพลทางด้านความเชื่อ โครงสร้างทางสังคมเป็นอย่างไร เช่นสังคมในตัวเมืองและสังคมในชนบท มีวัฒนธรรมประเพณี จารีต และระเบียบของกลุ่มเป้าหมายเป็นอย่างไร เพื่อที่จะได้วางตัวให้เหมาะสมกับสภาพสังคม รวมทั้งหาข้อมูลเกี่ยวกับการคมนาคม การสื่อสาร การสาธารณูปการและระบบเศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเป็นต้น เพื่อจะได้เตรียมตัวให้พร้อม มีเทคโนโลยีหรือสื่อสารมวลชนลักษณะใด เช่น บางพื้นที่เทคโนโลยีเข้าไม่ถึง ควรจะใช้อะไรเป็นเครื่องมือทดแทน ขนาดของกลุ่มเป้าหมาย มีขอบเขตกว้างหรือมีจำนวนมากน้อยเท่าไร มีเชื้อชาติใด มารยาททางสังคมเป็นแบบไหน มีวิถีชีวิตโดยพึ่งพาสิ่งใดเป็นหลัก เช่น พึ่งพาธรรมชาติ เทคโนโลยีหรือพึ่งพาสังคมอื่น มีวิถีประชาหรือกฎหมายอย่างไรบ้าง เพื่อจะได้ไม่ประพตผิดกฎหมายหรือธรรมเนียมของคนในพื้นที่และมีช่องทางใดที่สามารถเชื่อมโยงไปสู่สังคมอื่นได้บ้าง สิ่งเหล่านี้จะเป็นข้อมูลเพื่อที่จะนำมาประกอบการวางแผนกลยุทธ์ศาสตร์ ในการเข้าไปหากกลุ่มเป้าหมายควรจะเริ่มต้นที่จุดใด ตัวอย่างเช่นในอุรุเวลาเสนานิคมพระพุทธเจ้ากำหนดจุดยุทธศาสตร์เป็นศาลาโรงบูชาไฟอันเป็นที่อยู่ของพญานาค เพราะการเริ่มต้นที่ดี ทำให้ได้รับการไว้วางใจจากกลุ่มเป้าหมาย และอุปสรรคในการเผยแพร่งก็จะน้อยลง รวมทั้งได้รับความร่วมมือจากคนในกลุ่มด้วย

๒.๔.๓ การศึกษาข้อมูลแวดล้อมภายใน

หลังจากที่เข้าใจสิ่งแวดล้อมภายนอกแล้ว สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ต้องรู้กัน ก็คือสิ่งแวดล้อมภายใน เช่น ความเชื่อของกลุ่มเป้าหมาย รวมไปถึงการนับถือลัทธิศาสนาด้วย มีทัศนคติต่อศาสนา

^{๔๖} John M. pfifner and Frank P. Sherwood, *Administrative Organization*, (New Jersey : Prentice-Hall, 1960) p. 30.

หรือ ต่อพระพุทธศาสนาอย่างไร ความเข้าใจในลัทธิหรือศาสนาที่นับถือมีมากน้อยแค่ไหน มีการศึกษาระดับใด กลุ่มเป้าหมายมีความต้องการอะไร จุดแข็งจุดอ่อนของกลุ่มเป้าหมายคืออะไร คนมีลักษณะเป็นศัทรานิยมหรือปัญญาานิยม มีค่านิยมอย่างไร เพราะค่านิยมเป็นแนวความคิด ความเชื่อเป็นอุดมการณ์ เป็นความต้องการของกลุ่มคนในสังคม ซึ่งยอมรับด้วยกัน โดยค่านิยมมีลักษณะเป็นการกำหนดความประพฤติของคนในสังคม หากเข้าใจสิ่งแวดล้อมภายในของกลุ่มเป้าหมายก็จะไม่ทำให้เกิดความขัดเคืองใจกับกลุ่มเป้าหมาย รวมถึงการเข้าใจสภาพปัญหาของกลุ่มเป้าหมายด้วย

๒.๔.๔ เลือกกำหนดยุทธวิธี

เมื่อได้ข้อมูลจากกลุ่มเป้าหมายแล้วก็นำมากำหนดยุทธวิธีการเผยแพร่ ทั้งรูปแบบ วิธีการขั้นตอนและเป้าหมาย ยุทธวิธีจะต้องไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งกับกลุ่มเป้าหมาย และหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้น การเผยแพร่ในรูปแบบของการขยายฐานที่มั่นใช้ยุทธวิธีเชิงรุกตามแนวสันติวิธี พระพุทธเจ้าเผยแพร่ในอุรุเวลาเสนานิคม ก็ทรงใช้แนวทางสันติวิธี ทรงเข้าไปสู่อาศรมของอุรุเวลกัสสปะในฐานะมิตร ทรงแสดงออกถึงการให้เกียรติเจ้าถิ่น ไม่แสดงอาการหยิ่งยโส หรือมองคนอื่นด้อยกว่าพระองค์ การกำหนดยุทธวิธีขึ้นอยู่กับลักษณะของกลุ่มเป้าหมาย เช่น กลุ่มเป้าหมายมีความเจริญทางด้านเทคโนโลยี ยุทธวิธีการเผยแพร่ต้องนำเอาเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องมือ เพราะคนกลุ่มนี้มี ความสนใจ และเข้าถึงเทคโนโลยี หรือกลุ่มที่อยู่ในถิ่นทุรกันดารมีความทุกข์ยากลำบากหรือมีความต้องการสิ่งใดก็กำหนดยุทธวิธีเผยแพร่ในฐานะผู้ช่วยเหลือ (นักสังคมสงเคราะห์) แล้วค่อยๆ โน้มน้าวให้ เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา

๒.๔.๕ เลือกเครื่องมือและหลักกรรม

เครื่องมือในการเผยแพร่ เป็นปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จในการเผยแพร่ ผู้ที่สามารถเลือกใช้เครื่องมือในการสื่อสารได้อย่างเหมาะสม ก็จะช่วยทำให้เข้าถึงหลักธรรมได้ง่ายขึ้นและประหยัดเวลา “การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ (Persuasive Communication) หรือการสื่อสารเพื่อการจูงใจชี้แนะ และชักชวนให้บุคคลทำตามเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยอาศัยกระบวนการสื่อสารเป็นเครื่องมือในการโน้มน้าวใจ โดยมุ่งไปที่เป้าหมาย คือผู้รับสาร สถานการณ์ ข่าวดสารและช่องทางในการรับสาร”^{๕๔} การเผยแพร่ก็คือการสื่อสารให้คนเข้าใจธรรมะหรือรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง “การที่พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปได้อย่างรวดเร็วเวลานั้น ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับ การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ และสาวกสอนประชาชนด้วยภาษาพื้นเมือง ประชาชนย่อมเข้าใจได้ง่าย จึงพากันเลื่อมใสได้อย่าง

^{๕๔} รจิตลักษณ์ แสงอุไร, นิเทศศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๓๐ หน้า

รวดเร็ว”^{๕๕} การนำภาษาในการเผยแผ่ทำให้สามารถสื่อสารกับกลุ่มเป้าหมายเข้าใจได้ง่ายขึ้น หากสามารถใช้ภาษาเดียวกับกลุ่มเป้าหมายได้ก็ยิ่งจะทำให้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น “พระพุทธเจ้าก็ทรงยอมรับเรื่องของภาษา ที่ใช้เรียกสิ่งต่างๆ ตามที่ชาวโลกเขาใช้กัน”^{๕๖} ในปัจจุบันเป็นสังคมไร้ขอบเขต แต่ละประเทศก็มีการปฏิสัมพันธ์กัน โดยมีภาษาเป็นเครื่องมือในการสื่อสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาอังกฤษ นอกจากนี้ยังมีเครื่องมือสื่อสารสมัยใหม่อื่นๆ ซึ่งสามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารธรรมะได้ โดยหลักธรรมจะต้องมีความเหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมาย เช่น พระพุทธเจ้าเลือกอาทิตยปริยายสูตรเป็นหัวข้อธรรมในการเผยแผ่ ที่อุรุเวลาเสนานิคม เพราะขงหลุมมีความเชื่อในอำนาจของไฟ

๒.๔.๖ การสร้างฐานที่มั่น

ฐานที่มั่นนอกจากจะมีหลักฐานที่ชัดเจนแล้ว ยังต้องมีกฎหมายรองรับด้วย เช่นการขอตั้งวัด ถูกตามกฎหมาย ที่ดินสร้างวัดมีโฉนดและได้รับการโอนมาเป็นกรรมสิทธิ์ของทางวัดถูกต้อง เพื่อป้องกันปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน เช่น พ่อแม่ศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงได้ถวายที่ดินให้สร้างวัด แต่ยังไม่ได้อินให้เป็นกรรมสิทธิ์ของทางวัดถูกต้องตามกฎหมาย หลังจากพ่อแม่ตายไปแล้ว ลูกหลานก็ไปฟ้องร้องขับไล่และให้รื้อถอนศาสนสถาน เป็นต้น นอกจากนี้ก็ต้องทำวัดให้เป็นศูนย์กลางของชาวบ้าน เช่น เป็นที่ตั้งของแหล่งสาธารณูปโภค สาธารณูปการ ขุดสระสร้างแหล่งน้ำหรือประปาชุมชน เป็นที่ประชุมชุมหรือให้บริการด้านต่างๆ ตั้งคณะกรรมการแผนกต่างๆ ขึ้นมาเป็นผู้ช่วยเผยแผ่ศาสนาและทำหน้าที่ตามที่พระสงฆ์จะมอบหมายให้ และจะต้องวางรากฐานให้องค์ประกอบของพระพุทธศาสนานั้นมั่นคงถาวรในพื้นที่

การเผยแผ่โดยการขยายฐานที่มั่น มีความสำคัญอย่างมากต่อการเผยแผ่ศาสนา เพราะเป็นการเผยแผ่เชิงรุกที่กลุ่มเป้าหมายอาจไม่เคยรู้เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามาก่อน และมีความเชื่อดั้งเดิมเป็นพื้นฐาน ทำให้การเผยแผ่ศาสนาจะต้องมีกระบวนการและยุทธวิธีที่หลากหลาย โดยทุกขั้นตอนจะต้องมีความเชื่อมโยงกันเป็นกระบวนการ โดยมีการกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่ชัดเจนแล้ว ศึกษาหาข้อมูลจากสิ่งแวดล้อมภายนอกและสิ่งแวดล้อมภายใน เพื่อนำไปเป็นข้อมูลในการวิเคราะห์และกำหนดยุทธวิธีในการเผยแผ่ พร้อมด้วยการประเมินสถานการณ์เพื่อกำหนดระยะเวลาเผยแผ่ และเลือกเครื่องมือพร้อมกำหนดหลักธรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมาย จากนั้นก็เข้าไปหา กลุ่มเป้าหมาย โดยการนำสื่อเทคโนโลยีมาเป็นเครื่องมือในการสร้างความอัศจรรย์ใจให้เกิดความ

^{๕๕} สภาการศึกษามหาภูมิบาลวิทยาลัย, พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปี ถ่วงมาแล้ว , (กรุงเทพมหานคร : สุรวัดน์, ๒๕๓๗) หน้า ๓.

^{๕๖} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๙๕

ศรัทธา เมื่อศรัทธาแล้วก็สร้างกิจกรรมขับเคลื่อนความร่วมมือร่วมใจร่วมทั้งการสร้างควมไว้วางใจ และนำหลักการทางพระพุทธศาสนานำเสนอด้วยวิธีต่างๆ ตลอดจนการวางรากฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคง ทั้งศาสนสถาน ศาสนบุคคล ศาสนธรรม ศาสนพิธีและศาสนิกชน เป็นรูปแบบของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีของชาวพุทธ โดยมีพันธกิจหลักคือการนำพุทธธรรมเข้าสู่มวลชน

๒.๔.๗ รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

รูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้ามีประเด็นสำคัญ ๕ ประการ คือ

๑. **เผยแผ่แบบสนทนา** วิธีนี้จะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อยไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะในเมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงพบนั้น ยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และพระองค์ก็จะใช้วิธีที่เหมาะสมและง่ายต่อการทำความเข้าใจ ดังนี้

๑) **เผยแผ่ จากสิ่งที่เป็นรูปธรรมไปหาสิ่งที่เป็นนามธรรม** เป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ไปสู่สิ่งที่จับต้องไม่ได้

๒) **เผยแผ่จากสิ่งที่รู้แล้วไปหาสิ่งที่ยังไม่รู้** เป็นการสอนในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้วหรือเข้าใจในเรื่องนั้นๆ แล้วมาสู่เรื่องที่ยังไม่รู้หรือยังไม่เข้าใจ

๓) **เผยแผ่ให้เกิดความคิดขึ้นมา** เช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนนางกิสาคโคตมิ คือ นางกิสาคโคตมิ ได้อุ้มลูกน้อยซึ่งตายแล้วไปเที่ยวขอยาตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อจะเอามารักษาลูกของนางให้ฟื้นคืนชีพ คนทั้งหลายเริ่มเข้าใจว่านางคงจะเป็นบ้าไปเสียแล้วแต่ก็ยังมีความคิดที่จะช่วยนาง บอกว่าให้ไปหาพระพุทธเจ้า พระองค์อาจมียารักษาลูกของนางให้หายไ้ นางดีใจมากเมื่อได้ยินอย่างนี้ เมื่อนางได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า มียาพอที่จะรักษาลูกของนางให้ฟื้นคืนชีพขึ้นมาได้ แต่มีข้อแม้อยู่เพียงข้อเดียวคือต้องไปหาเมล็ดพันธุ์ผักกาด มาจากบ้านของคนที่ยังไม่เคยมีใครตายเลย นางกิสาคโคตมิ ดีใจมากรีบอุ้มลูกน้อยไปเข้าบ้านโน้นออกบ้านนี้ บ้านแล้วบ้านเล่า ไม่มีสักบ้านเดียวที่ไม่เคยมีคนตาย จึงเกิดความท้อแท้ใจจากนั้น นางเริ่มจะคิดได้และปลงตกกับความจริงของธรรมชาติชีวิตว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับสลายไปในที่สุด ไม่มีใครเลยที่ไม่เคยสูญเสียสิ่งที่ตนเองรัก สิ่งที่ตนเองชอบใจ จึงทำให้นางแสวงหาหนทางการดับทุกข์^{๕๖} หรือในกรณีของพระราหุลที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้คิดก่อนคิด^{๕๗} เป็นต้น

๒. **เผยแผ่แบบบรรยาย** วิธีสอนแบบนี้ น่าจะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ในการแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีประชาชนหรือพระสงฆ์จำนวนมาก และส่วนมากเป็นผู้มีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจกับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมและหาความสงบสุขทางจิตใจ นับได้ว่าเป็นคนประเภทและระดับใกล้เคียงกัน พอจะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆ ได้

^{๕๖} ชู.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๖๔/๔๑๒.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๑/๑๐๘.

ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ ที่พบในคัมภีร์บอกว่าทุกคนที่ฟังโดยที่พระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุม นั้น แต่ละคนรู้สึกว่พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตัวเองโดยเฉพาะ

๓. เผยแผ่แบบตอบปัญหา ผู้ที่มาถามปัญหานั้น นอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้ว โดยมากเป็นผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพระพุทธศาสนาหรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ บ้างก็เตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จน หรือให้ได้รับความอับอาย เป็นต้น

ในการตอบพระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และวิธีตอบให้เหมาะสมในสังคี่ติสูตร ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่างคือ

๑) เอกังสพยากรณ์ปัญหา หมายถึง ทรงตอบไปโดย ส่วนเดียวปัญหาที่ถึงตอบตรงไปตรงมาตายตัว พระอรธธาธิบายตัวอย่าง เช่น ถามว่า “จักขุเป็นอนิจจังหรือ” ฟังตอบตรงไปได้ทีเดียวว่า “ถูกแล้ว”

๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา หมายถึง ทรงถามย้อนกลับโดยเอาคำถามที่ถามมา ย้อนถามไปอีกครั้งหนึ่ง แล้วก็จะได้คำตอบเองเหมือนหลักของตรรกวิทยาปัญหาที่ฟังย้อนถามแล้วจึงแก้ เช่นในกรณีของวาเสฏฐมาณพกับภารทวาชมาณพที่ถามพระพุทธองค์เรื่องการหลุดพ้น^{๔๖}

๓) วิทักขพยากรณ์ปัญหา หมายถึง ทรงแยกตอบไปตามลักษณะของเรื่องนั้นๆ ปัญหาที่จะต้องแยกแยะตอบ เช่นเมื่อเขาถามว่า “สิ่งที่เป็นอนิจจัง ได้แก่ จักขุใช้ไหม ?” ฟังจำแนกความออกแยกแยะตอบว่า “ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น ถึงโสตะ ฆานะ ฯลฯ ก็เป็นอนิจจัง” หรือที่ทรงตอบคำถามของพราหมณ์กณฺฐกัณฺโฑ^{๔๗}

๔) ฐปณียปัญหา ปัญหาบางอย่างเป็น เรื่องไร้สาระ ตรัสออกไปแล้วก็ไม่ได้เกิดประโยชน์อันใดแก่ผู้ฟัง ถ้ามี คนถามปัญหาอย่างนี้ พระองค์ก็จะไม่ได้รับคำตอบ ไม่ใช่เป็นเพราะว่าพระองค์ไม่รู้ พระองค์ทรงรู้ทรงเป็นสัพพัญญู แต่เป็นปัญหาไร้สาระ ไม่เป็นไปเพื่อคลายความทุกข์ ปัญหาที่ถึงยับยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ฟังยับยั้งเสีย แล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวหรือเรื่องที่ประสงค์ต่อไป^{๔๘}

๔. เผยแผ่แบบวางกฎข้อบังคับ เมื่อเกิดเรื่องมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระสงฆ์หรือประชาชนเล่าลือโพนทนาติเตียนกันอยู่ มีผู้นำความมาราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามพระภิกษุผู้กระทำความผิด เมื่อเจ้าตัวรับได้ความเป็นสัจยจริงแล้ว ก็จะทรงดำหนิ ชี้แจงผลเสียหายที่เกิดขึ้นส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงาม แล้วทรงแสดงธรรมกถาที่สมควร

^{๔๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๖๘-๓๗๐/๓๕๙-๓๖๑.

^{๔๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๐๕-๒๐๖/๑๕๐-๑๕๒.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (อ้างแล้ว), หน้า ๔๙.

เหมาะสมกันกับเรื่องนั้น จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแสดง
วัตถุประสงค์ในการบัญญัติให้ทราบ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้นๆ ไว้ โดยความเห็นชอบพร้อม
กันของสงฆ์ในท่ามกลางสงฆ์ และโดยความรับทราบร่วมกันของพระสงฆ์ ในการสอนแบบนี้พึงสังเกต
ว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทโดยความเห็นชอบของสงฆ์ ในท่ามกลางสงฆ์

๒.๔.๘. กระบวนการเผยแผ่โดยใช้กุศโลบายในการสอน กุศโลบายในการสอนของพระ
พุทธองค์มีอุปมาที่สำคัญ ๑๐ ประการ คือ

๑) การยกอุทาหรณ์ การเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย
และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความหมายได้ง่ายและชัดเจน

๒) การเปรียบเทียบด้วยอุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏ
ความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้นโดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบ
ให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น การอุปมาเปรียบเทียบเรื่องมนะเป็นของร้อน หรือการอุปมาเปรียบเทียบ
เรื่องของความแค้นแค้นไม่หวั่นไหวต่อคำนิทาและคำสรรเสริญ^{๔๖} เป็นต้น

๓) การใช้อุปกรณการสอน ในกรณีของพระจุฬปณณิก^{๔๗} หรือกรณีของการกล่าวถึง
คนที่ไม่มีความละเอียดใจในการกล่าวเท็จโดยการใช้ภาษาที่มีน้ำเหลืออยู่น้อยกับสามเณรราหุล^{๔๘}
เป็นต้น

๔) การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือ
การทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรง
กระทำนั้นเป็นไปในลักษณะที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่
เป็นอยู่ตามปกติตนเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มีเรื่องของพระภิกษุที่อาพาธเป็นโรค
ท้องร่วงจึงเสด็จเข้าไปหาจัดการทำความสะอาด^{๔๙} เสร็จแล้วจึงประชุมสงฆ์ เป็นต้น

๕) การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นภาษาและการเล่นคำ
เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการเล่นแสดงให้เห็นถึงพระปรีชา
สามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็น
คำร้อยกรองไปทันทีหรือตัวอย่างการแปลความหมายจากคำปริภาษให้เป็นเรื่องที่ติงาม เช่น เรื่องของ
เวรัญชพราหมณ์^{๕๐} และสีหะเสนบดีผู้รับแผนมาจากนิครนถ์นาฏบุตร เป็นต้น

^{๔๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๑๘.

^{๔๗} พุ.อป. (ไทย) ๒๘/๑๖/๕๖-๕๗.

^{๔๘} พุ.ข. (ไทย) ๒๕/๔/๒.

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๕/๑๖๖/๑๗๙.

^{๕๐} วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๒/๒.

๖) **อุบายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล** การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทโธบายอย่างที่เราเรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลยิ่ง โดยที่จะทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งควรไปโปรดใครก่อน เป็นต้น

๗) **การรู้จักจังหวะและโอกาส** ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ยังไม่เกิดปรีชากะแห่งญาณหรืออินทรีย์ก็ต้องมีความอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือดันทำ แต่ก็ต้องตื่นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะหรือเป็นโอกาส ก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยให้ผ่านไปเสียเปล่า

๘) **ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ** ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอึดตาย ตัดค้นหา มานะ ทิฎฐิเสียได้ ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุดก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกรู้สีกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ต้องยอมให้ผู้เรียนรู้สึกตัวว่าเขาเก่ง บางคราวสมควรชมก็ชม บางคราวสมควรโอนอ่อนผ่อนตาม ก็ยอมตามสมควรขัดก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ ดังกรณีเมื่อครั้งเผชิญกับอาฬวกยักษ์ผู้ดุร้าย^{๔๖} โดยให้รู้สึกสนใจในอำนาจของตนก่อนแล้วจึงใช้กลวิธี จนในที่สุดก็ได้อาฬวกมาเป็นสาวก

๙) **การลงโทษและให้รางวัล** มีคำสรรเสริญพระพุทธคุณที่ยกมาแสดงข้างต้นแล้วว่า “พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้ โดยไม่ต้องใช้อำนาจ” ซึ่งแสดงว่าการใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระพุทธเจ้า แม้ในการแสดงธรรมตามปกติพระองค์ก็ทรงแสดงไปตามเนื้อหารธรรม ไม่กระทบกระทั่งใคร อย่างที่ว่า “ทรงแสดงธรรมในบริษัท ไม่ทรงยอบบริษัท ไม่ทรงรุกรานบริษัท ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถา”^{๔๗}

๑๐) **กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า** ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิภาณ คือ ความสามารถในการประยุกต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง เฉพาะคราวไป ดังตัวอย่างของสามีนางพราหมณ์ที่ไม่พอใจเพราะบุตรสรเสรีญแต่ความดีของพระพุทธองค์ ก็ไปเข้าเฝ้าทั้งที่ยังโกรธอยู่นั้นแล้วทูลถามว่า “ฆ่าตัวอะไรเสียได้ จึงจะนอนเป็นสุข” และพระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ฆ่าความโกรธเสียได้ จึงจะนอนเป็นสุข”^{๔๘} หรือกรณีที่พราหมณ์ที่โกรธพระองค์เพราะพราหมณ์ตระกูลเดียวกันมาบวช ครั้นเมื่อได้เข้าเฝ้าก็บริภาษพระองค์ด้วยคำหยาบคายต่างๆ นานา ซึ่งพระองค์ก็ปล่อยให้พราหมณ์บริภาษไปเรื่อยๆ จนพราหมณ์หยุดไปเอง เมื่อพราหมณ์บริภาษจนพอแก่ใจ หยุด

^{๔๖} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๑๐/๒๗๗.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๘๙/๔๐๖.

^{๔๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒๖-๖๓๐/๑๙๔-๑๙๕.

แล้ว พระองค์จึงตรัสถามว่า “ขอถามหน่อยเถิดท่านพราหมณ์ พวกญาติมิตรแขกเหรื่อทั้งหลายนะ มีมาหาท่านบ้างหรือเปล่า ?” พราหมณ์ทูลว่า “ก็มีเป็นครั้งคราว” พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “แล้วท่านจัดเอาอาหารของรับประทานมาให้เขาบ้างหรือเปล่า ?” พราหมณ์ทูลว่า “ก็จัดบ้าง” พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “ก็ถ้าคนเหล่านั้นเขาไม่รับสิ่งของเหล่านั้นเล่า ของจะเป็นของใคร ?” พราหมณ์กราบทูลว่า “ถ้าเขาไม่รับ มันก็เป็นของฉันทเองนะซี” พระพุทธเจ้าตรัสตอบ ความว่า “เออละ เรื่องนี้ก็เหมือนกัน ที่ท่านมาด่าเรานะ เราไม่ขอรับคำด่าของท่านละ ขอให้เป็นอย่างท่านเองก็แล้วกัน” จากนั้น จึงได้ทรงสนทนากับพราหมณ์ต่อไปจนพราหมณ์เลื่อมใสยอมเป็นสาวก^{๓๖}

สรุปพบว่ามีกระบวนการเผยแผ่ ๗ กระบวนการ จากการศึกษารูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้า สามารถโดยสรุปได้ว่า จะใช้วิธีการตามสถานการณ์และเรื่องที่พระองค์จะทรงสอนถือเป็นด้านมิติที่สำคัญด้านหนึ่งนอกเหนือจากเรื่องของลีลาการสอน ไม่ว่าจะเป็นการสอนแบบสนทนา การสอนแบบบรรยาย การสอนแบบตอบปัญหาการสอนแบบวางกฎข้อบังคับ หรือแม้แต่การวางอุบายในการสอน ซึ่งประโยชน์นั้นก็เพื่อให้ผู้ที่มาฟังธรรมเกิดความเข้าใจในเนื้อหาหรือสิ่งที่ต้องการจะทราบมากที่สุดนั่นเอง

๒.๕ เป้าหมายของการเผยแผ่

จากการศึกษารวบรวมเอกสารต่างๆ สามารถสรุปเป็นหมายในการสอนพระพุทธเจ้าได้ ๓ ประการ คือ

๑) เพื่อให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

จุดมุ่งหมายในข้อนี้หมายความว่า ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้นๆ สิ่งที่ยังไม่รู้แล้วแต่เห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟังหรือผู้รับการสอน ก็จะไม่สอนสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่ควรรู้และจำเป็นเท่านั้น เช่น

“พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ สีสพาวน เขตโกสัมพีครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคทรงหยิบใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบขึ้นมาแล้วรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจความหมายนั้นว่าอย่างไร ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่เราหยิบมา กับใบไม้ที่มีอยู่บนต้น อย่างไหนมากกว่ากัน ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบไม้ที่มีอยู่บนต้นไม้นั้นแหละมากกว่าใบประดู่ลาย ๒ -๓ ใบ ที่พระองค์หยิบขึ้นมาเพียงเล็กน้อยพระพุทธเจ้าข้า”

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เราารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอทั้งหลายก็มีมากเหมือนกัน เพราะเหตุไร เราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนี้ไม่มีประโยชน์มิใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนัด ไม่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อความสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อ

^{๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๓๑-๖๓๔/๑๙๔-๑๙๕.

ความรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะฉะนั้นเราจึงมิได้บอก สิ่งอะไรเล่าที่เราบอกแล้ว คือเราบอกไว้ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไร เราจึงบอก เพราะสิ่งนี้มีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ตรัสรู้เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงบอก ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงความเพียรเพื่อรู้ชัด ตามความเป็นจริงนี้ทุกข์ทั้งหลายทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา”^{๙๑}

๒) เพื่อให้ผู้ฟังไตร่ตรองตามเห็นได้จริง

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผล ที่ผู้ฟังพอไตร่ตรองตามให้เห็นด้วยตนเอง เช่น พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย แม้ว่าภิกษุจะพึงจับชายสังฆาฏิของเรา ติดตามรอยเท้าเรา ติดตามไปข้างหลัง แต่ภิกษุนั้นมีความละโมภ กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตพยาบาท คิดประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่รู้ตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่าย ไม่สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้วภิกษุนั้นก็ยังชื่อว่า อยู่ห่างไกลเรา เราก็ห่างไกลภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นยังไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรมชื่อว่าไม่เห็นเรา...

ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุอยู่ไกลเรา ๑๐๐ โยชน์ แต่ภิกษุนั้นไม่มีความละโมภ ไม่กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตไม่พยาบาท ไม่คิดประทุษร้าย มีสติรู้สึกตัว มีจิตที่ตั้งมั่น แน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้วภิกษุนั้นก็ยังชื่อว่า อยู่ห่างไกลเรา เราก็อยู่ใกล้ภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเห็นธรรม แม้เห็นธรรมชื่อว่าไม่เห็นเรา...”^{๙๒}

๓) เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมะมีคุณเป็นมหัสจรรย์ สามารถยังผู้ปฏิบัติ ให้ได้รับผลตามสมควร แก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน เช่นในมหาปริณีพพานสูตร เมื่อพระองค์ใกล้จะปรินิพพาน ทอดพระเนตรเห็นมหาชนนำเอาเครื่องสักการะเป็นอันมากมาบูชา พระองค์จึงตรัสกับพระอานนทว่า การทำบูชาอย่างนั้นไม่ชื่อว่าบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง แต่ผู้ใดจะเป็นภิกษุ หรือ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ก็ตาม ปฏิบัติธรรมสมควร ปฏิบัติชอบ ผู้นั้นแลชื่อว่าบูชาด้วยการบูชาอย่างยิ่ง เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารว่า อีก ๔ เดือนข้างหน้า จะปรินิพพาน ดังนี้ภิกษุทั้งหลายพณรูปเทียวแวดล้อมพระองค์อยู่ ปรีกกานว่า “พวกเราจะทำอย่างไรหนอ”? ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อธรรมมาราม ไม่ยอมร่วมกลุ่มกับภิกษุทั้งหลาย ถ้ามถึงความรู้สึกเกี่ยวกับปรินิพพานของพระศาสดา ท่านมิได้ให้คำตอบว่าประการใด แต่คิดว่า “อีก ๖ เดือนข้างหน้า พระศาสดาจะปรินิพพานแล้ว เราเป็น

^{๙๑} ส.ม. (ไทย). ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๙๒} พ.อุ.ติ. (ไทย) ๒๕/๙๒๑/๔๖๕.

ผู้ที่ยังราคะอยู่ เราจะพยายามเพื่อบรรลุหรือพัฒนาในช่วงเวลาที่พระศาสดายังคงพระชนม์อยู่นั้นเอง เพื่อเป็นการบูชาพระองค์”^{๔๓}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เป้าหมายหรือจุดมุ่งหมายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตามที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำมี ๓ ประการ คือ ให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น หมายถึงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่จำเป็นเท่านั้น, ให้ผู้ฟังไตร่ตรองตามเห็นได้จริง หมายถึงสอนอย่างมีเหตุผล สามารถให้ผู้ไตร่ตรองให้เห็นด้วยตนเองได้ และให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร หมายถึงยังผู้ปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัตินั้นๆ ของตนดังนั้นพระสงฆ์ผู้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงพึงระลึกถึงจุดประสงค์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าวข้างต้น เพื่อให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาบรรลุผลสำเร็จ ไม่ใช่จะทำตามบทบาท หน้าที่เพียงเท่านั้น

เป้าหมายของการเผยแผ่นั้นสามารถแบ่งเป็น ๓ ระดับดังนี้

๑. ระดับต้น คือเป็น ศีล หรือ โดยทั่วไปคือ “ระเบียบ กฎ วินัย ข้อปฏิบัติ” สำหรับบุคคลในสังคมหนึ่งๆ ที่กำหนดขึ้นเพื่อความสุขสงบเรียบร้อยและดีงาม แปลความถึง “รูปร่าง ลักษณะ ส่วนประกอบ บทบาท หน้าที่ หรือระบบการทำงานของสิ่งต่าง ๆ” สรุปให้สั้นคือ

๑). เหตุ ได้แก่ มนุษย์ สังคมสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติอันหมายถึง สิ่งที่จะนำไปใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ว่าจะเริ่มต้นและสิ้นสุดลงอย่างไร

๒). ปัจจัย อันได้แก่ระบบความสัมพันธ์ บทบาทหน้าที่ของสิ่งต่างๆ ในข้อ ๑ หมายถึงการอิงอาศัยเชื่อมโยงกันของสิ่งเหล่านั้น

๒. ระดับกลาง คือสมาธิ เป็นการฝึกฝนด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เป็นการพัฒนาในแง่คุณค่าความหมายและความสำคัญในสิ่งนั้นๆ ทั้งในส่วนของเหตุและปัจจัยที่อิงอาศัยเชื่อมโยงกันและกัน แปลความหมายได้ ๒ อย่างคือ

๑). ในแง่บวก เป็นเป้าหมายจำเพาะและจุดหมายรวมในคุณค่าในสิ่งนั้นๆตามกรณี เช่นประโยชน์ที่พึงเกิดขึ้นเพื่อสิ่งนั้นๆ มีคุณลักษณะที่พึงประสงค์เพื่อสิ่งนั้น วิธีออกจากภาวะไม่พึงประสงค์ สรุปให้สั้นคือได้แก่คุณค่า ข้อดี ข้อที่น่าพึงพอใจประโยชน์ส่วนดี ทางออกความสุขความเจริญ ของสิ่งนั้นๆ

๒). ในแง่ลบ คือให้พิจารณา เป้าหมายจำเพาะและจุดหมายรวมในลักษณะที่ตรงกันจากข้อต้น คือในแง่ที่ไม่สนองความต้องการของชีวิต, ในแง่ที่ไม่สามารถนำมาใช้แก้ปัญหาของตน ในแง่ที่ไม่เป็นประโยชน์สุขทั้งต่อตนเองและสังคม ดังนี้ เป็นต้น.

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๘/๑๒๖.

๓. ระดับสูงสุด (หลุดพ้น) ได้แก่ ระดับปัญญา ซึ่งหมายถึงการฝึกพัฒนาให้เกิดความรู้ความเข้าใจกับสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนสามารถดำเนินชีวิตให้มีความสุข และมีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ๓ ลักษณะ^{๙๔} คือปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้อง ดั่งงาม ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพประสบผลสำเร็จและปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดั่งงาม

๒.๖ สรุป

การเผยแผ่ที่เราพบเห็นกันทุกวันนี้ นั้นล้วนแต่มีหลักการและรูปแบบที่แตกต่างกันออกไปซึ่งสามารถสรุปประเด็นหลักได้ดังนี้

การการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นการทำให้พระพุทธศาสนาขยายกว้างออกไป โดยการนำเอาหลักธรรมคำสอนไปทำให้แพร่หลายเพื่อให้ประชาชนได้นำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข และหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนานี้เป็นความจริงตามธรรมชาติ ดังนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าถือว่าเป็นผู้ที่ต้องรับบทบาทและหน้าที่โดยตรง ซึ่งต้องทำหน้าในการเผยแผ่ให้เกิดประสิทธิภาพและให้มีความพร้อม

หลักการที่ใช้ในการเผยแผ่นั้น ที่พระพุทธองค์ทรงสอนนั้นต้องมีการแบ่งเนื้อหาตามลำดับความยากง่ายไว้ เพื่อที่จะทำให้คนที่มาฟังได้เข้าใจและเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ซึ่งหลักการในการเผยแผ่นั้นผู้ที่ทำหน้าที่ต้องได้มีการศึกษา ขั้นตอนให้ละเอียดชัดเจน เพื่อที่จะให้เกิดความคล่องตัวในการเผยแผ่ และทำให้การเผยแผ่นั้นเกิดประสิทธิภาพ

ในวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาบุคคลที่จะทำหน้าที่นี้จะต้องยึดถือเอา ในรูปแบบของพระพุทธองค์ เพื่อที่จะทำให้เกิดผลดี ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าวิธีการเผยแผ่ ที่พระพุทธองค์ทรงนำมาใช้นั้น ล้วนแต่มีความสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ที่ชัดเจนและให้ผลได้ดี ไม่ว่าจะเป็นวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล วิธีการเผยแผ่โดยการปฏิบัติหลักคำสอนของลัทธิศาสนาเดิม วิธีการเผยแผ่โดยการปฏิรูปคำสอนดั้งเดิม วิธีการเผยแผ่โดยการใช้ปาฏิหาริย์ การเผยแผ่โดยการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น วิธีการเผยแผ่โดยใช้บุคคลิกภาพ วิธีการเผยแผ่โดยการสนทนาแลกเปลี่ยนความเห็น วิธีการเผยแผ่โดยการไม่วิจารณ์เจ้าลัทธิอื่นแต่มุ่งการสอน วิธีการเผยแผ่โดยการไม่ผูกขาดความดีและการเข้าถึงความจริง วิธีการเผยแผ่โดยให้เสรีภาพทางปัญญา ไม่บีบบังคับให้ศรัทธา วิธีการเผยแผ่โดยความมีใจกว้างต่อผู้นับถือศาสนาอื่น วิธีการเผยแผ่โดยร่วมมือกันสร้างสรรค์สังคมในประเด็นที่เห็นร่วมกัน และ รวมไปถึง วิธีการเผยแผ่ด้วยสันติวิธี ซึ่งหลักการในการเผยแผ่

^{๙๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๔๐), หน้า ๑๗-๑๘

พระพุทธศาสนา ทั้ง ๑๓ วิธีนี้ ทั้งนี้ก็ต้องดูแลพื้นที่ ที่จะทำการเผยแผ่ เพราะแต่ละพื้นที่ไม่เหมือนกัน ดังนั้น จะต้องเลือกวิธีการที่ทำให้การเผยแผ่เป็นไปในทางที่ดี เพื่อให้คนที่ยังไม่นับถือให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา ทั้งนี้วิธีการนั้น ผู้ที่เผยแผ่จะต้องมีความชำนาญการ เพื่อไม่ให้เกิดความผิดพลาดขึ้น

กระบวนการในการเผยแผ่นั้นจากการศึกษารูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้า โดยจะใช้วิธีการตามสถานการณ์และเรื่องที่พระองค์จะทรงสอนถือเป็นด้านมิติที่สำคัญด้านหนึ่งนอกเหนือจากเรื่องของลีลาการสอน ไม่ว่าจะเป็นการสอนแบบสนทนา การสอนแบบบรรยาย การสอนแบบตอบปัญหาการสอนแบบวางกฎข้อบังคับ หรือแม้แต่การวางอุบายในการสอน ซึ่งประโยชน์นั้นก็เพื่อให้ผู้ที่มาฟังธรรมเกิดความเข้าใจในเนื้อหาหรือสิ่งที่ต้องการจะทราบมากที่สุดนั่นเอง ฉะนั้นบุคคลที่จะทำการเผยแผ่นั้นจะต้องทำการศึกษาขั้นตอนในการจัดกระบวนการให้ดี เพื่อที่จะทำให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการการเผยแผ่ และต้องดูว่ากลุ่มเป้าหมายเป็นลักษณะใด แล้ววางกระบวนการให้สอดคล้องกันกับกลุ่มคนในพื้นที่นั้นๆ ทั้งนี้เพื่อให้กระบวนการในการเผยแผ่มีความสอดคล้องกัน

เป้าหมายของการเผยแผ่ สามารถจัดเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

๑. ระดับต้น คือศีล "ศีล" คือ ข้อปฏิบัติตนขั้นพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา เพื่อควบคุมความประพฤติทางกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงามมีความปกติสุข เพื่อประโยชน์ขั้นพื้นฐานคือความสุขและไม่มีการเบียดเบียนกันในสังคม

ประโยชน์ของศีลในขั้นพื้นฐานคือทำให้กาย วาจา ใจ สงบไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ทำให้สามารถที่จะทำให้อจิตสงบได้ง่ายในการทำสมาธิ ในระดับของบรรพชิต ศีลจะมีจำนวนมาก เพื่อกำกับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรสามารถครองตนในสมณภาวะได้อย่างสมบูรณ์ และเอื้อต่อการประพฤติพรหมจรรย์ในขั้นสูงต่อไปได้

ศีลมีหลายขั้นหลายระดับ จัดแบ่งได้ ๕ ประเภท ดังนี้

๑) ศีล ๕ หรือเบญจศีล เป็นศีลขั้นพื้นฐานของศีลทั้งปวง กล่าวคือ ศีลทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นศีลของอุบาสก อุบาสิกา สามเณร หรือพระภิกษุ ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งศีล ๕ ข้อนี้ กำหนดเป็นศีลสำหรับผู้ครองเรือนทั่วไปควรรักษา เป็นศีลที่ควรรักษาให้เป็นปกติ ศีลห้า ประกอบด้วย (๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทั้งปวง รวมถึงการทำร้ายสัตว์หรือมนุษย์ (๒) เว้นจากการลักทรัพย์ เอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ (๓) เว้นจากการประพฤติดมในกามทั้งหลาย (๔) เว้นจากการพูดเท็จ คำหยาบ หรือพูดส่อเสียด (๕) เว้นจากการดื่มเมา อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

๒) ศีล ๘ (อัฐศีล) เป็นศีลที่มีพื้นฐานมาจากศีล ๕ เน้นการไม่เสพกาม การรับประทานอาหารจำกัดเวลา การตัดลดละการหาความสุขจากสิ่งบันเทิงหรือเครื่องปรนเปรอความสุขทางประสาทสัมผัสและการงดใช้เครื่องนุ่งนอนฟูกหุหุราเป็นการฝึกฝนตนให้รู้จักที่จะมีชีวิตที่เป็นอิสระได้มากขึ้น สามารถอยู่ดีมีสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพาหรือขึ้นต่อวัตถุภายนอกมากเกินไป

๓) ศิล ๑๐ (ทศศีล) เป็นศีลสำหรับเด็กและเยาวชนที่บวชเป็นสามเณรสมาทานรักษาเป็นประจำ คำว่า สามเณร แปลว่า เหล่าของสมณะ หมายถึง เด็กและเยาวชนผู้ศึกษาอบรมตามหลักไตรสิกขา เพื่อเตรียมเป็นพระภิกษุเมื่อมีอายุครบอุปสมบทตามพระวินัยกำหนด

๔) ศิล ๒๒๗ หรือสิกขาบท ๒๒๗ เรียกว่า ศีลของพระภิกษุ เป็นพระวินัยพุทธบัญญัติใน ส่วนที่เป็นกฎเกณฑ์ข้อห้ามสำหรับบุรุษผู้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่ต้องรักษาโดยเคร่งครัด เพื่อดำรงความเป็นพระภิกษุ

๕) ศิล ๓๑๑ หรือสิกขาบท ๓๑๑ เรียกว่า ศีลของพระภิกษุณี เป็นพระพุทธบัญญัติใน ส่วนที่เป็นข้อห้ามสำหรับสตรีผู้อุปสมบทเป็นพระภิกษุณีที่ต้องรักษาโดยเคร่งครัด เพื่อดำรงความเป็นพระภิกษุณี

๒. ระดับกลาง สมาธิ คือ แม้ว่าสมาธิจิตมีอยู่ ๓ ระดับ แต่ตามหลักปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจิตที่เป็นสมาธิในบางระดับเท่านั้นที่นำมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนา สมาธิจิต ๓ ระดับ ดังกล่าวนี้นี้ประกอบด้วย

๑) ขณิกสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดขึ้นชั่วระยะ ซึ่งเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานในสัตว์ทุกประเภทที่นำมาใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน

๒) อุปจารสมาธิ หมายถึงสภาพของจิตที่เข้าสู่สมาธิแบบเฉียดๆ หรือจวนจะแน่ว แน่ใกล้จะเข้าสู่ปฐมฌาน เป็นภาวจิตที่ประณีตขึ้นมาจากขณิกสมาธิ แม้ว่าภาวจิตถูกควบคุมจะอยู่ในอารมณ์หนึ่ง (เอกัคตา) แต่ยังไม่ลึกและแน่วแน่ มีความฟุ้งซ่านขัดส่ายไปมาและยังมีการรับรู้อยู่บางระดับหนึ่ง มีความประณีตกว่าขณิกสมาธิและสมาธิระดับอื่นๆ ที่นำมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ

๓) อัปปนาสมาธิ หมายถึงสมาธิที่แนบสนิทอยู่ในฌานหรือสมาบัติ ๘ ฌานเหล่านี้จัดเป็นระดับของสภาพจิตที่อยู่เหนือการรับรู้จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ในขณะนั้น จิตจะอยู่เหนือการรับรู้ทางจักขุวิญญาณโสตวิญญาณ และความรู้สึกรับรู้จากทางผัสสะ เป็นสมาธิจิตที่อยู่เหนือการควบคุมของเจตสิกที่เป็นเวทนา คืออารมณ์ความรู้สึกพึงสังเกตว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาแบบแรกนั้น จิตจะอยู่ในสมาธิระดับอื่นๆ ระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิยังไม่เข้าถึงอัปปนาสมาธิ ส่วนอัปปนาสมาธินั้น เป็นสมาธิในการบำเพ็ญฌานสมาบัติตามแบบโยคะ ที่พุทธศาสนาสามารถนำมาเป็นฐานต่อไปยังการปฏิบัติสมาธิวิปัสสนาเป็นขั้นที่ ๔ ที่เรียกว่า นิโรธสมาบัติ

เมื่อมีสมาธิแล้วจะนำไปสู่การมีคุณธรรม เช่นคุณธรรมทางด้านจิตใจ การศึกษาสภาพจิต และนำไปสู่ประสิทธิภาพของจิต อีกด้วย

๓. ระดับสูง ปัญญา ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ

๑) ปัญญาระดับต้น คือ สัมมาทิฐิ (ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง)

จะมีขึ้นได้เพราะจิตได้รับการอบรมศึกษา จากการปฏิบัติสมาธิอย่างชำนาญแล้ว จนเห็นด้วยตนเองอย่างชัดเจนว่า จิตเป็นสภาพธรรมที่ทรงความรู้ทุกกาลสมัย ไม่ได้ดับตายหายสูญไปไหน ส่วนอารมณ์เป็นเพียงสิ่งอื่นจากภายนอกที่มากระทบเพียงชั่วครั้งชั่วคราว แล้วก็ดับไป ไม่อาจยึดถือเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรได้

สัมมาทิฐิ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ

(๑) สัมมาทิฐิ ที่ยังมีอาสวะกิเลสปนอยู่ หมายความว่า เป็นสัมมาทิฐิที่เป็นที่ตั้งแห่งกุศล ที่ให้ผลเป็นขั้นเป็นตอน เป็นกรรม-กิเลส และเป็นรูป-เสียง-กลิ่น-รส-ความสัมผัสที่น่าปรารถนาในอนาคต มีอยู่ ๑๐ อย่างคือ ๑.เชื่อว่าการให้ทานมีผล ๒.การบูชาด้วยการบริจาคเครื่องไทยธรรมมีผล ๓.การทำความดีด้วยการให้เครื่องสักการะ เครื่องต้อนรับมีผล ๔.วิบากผลของกรรมดี-กรรมชั่วมี ๕.โลกนี้มีสำหรับคนสัตว์ในโลกอื่น ๖.โลกอื่นมีสำหรับคนสัตว์ในโลกนี้ ๗.มารดา มีบุญคุณ ๘.บิดามีบุญคุณ ๙.สัตว์ที่เกิดเติบโตเต็มทีทันที่มีอยู่ ๑๐.พระสมณพราหมณ์ผู้ดำเนินชีวิตชอบ ปฏิบัติชอบ จนตรัสรู้ด้วยตนเอง แล้วชี้แจงสั่งสอนชุมชนให้รู้ตาม มีอยู่ในโลก

(๒) สัมมาทิฐิ ที่ไม่มีอาสวะกิเลสปนอยู่ ได้แก่ พลังปัญญาที่อบรมให้เกิดขึ้นที่จิต จากการปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ (สัมมาวาจา สัมมาสมาธิ สัมมาศีล เป็นเหตุให้เกิดสัมมาทิฐิ) คือ ได้พบเห็นสภาพจิตเดิมของตนเองว่าไม่ใช่ตัวทุกข์ ดังนั้นจึงสามารถปล่อยวางอารมณ์ต่างๆได้ เพราะเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง

สัมมาทิฐิทั้ง ๒ ประการดังกล่าวนี้ จะมีขึ้นได้ เพราะจิตได้รับการอบรมศึกษาจากการปฏิบัติสมาธิจนชำนาญแล้ว เห็นด้วยตนเองอย่างชัดเจน แต่ในตอนเริ่มศึกษาธรรมะนั้น เพียงแต่เชื่อ กฎแห่งกรรมว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เท่านั้น ก็นับว่าเป็นสัมมาทิฐิแล้ว แต่เป็นสัมมาทิฐิชนิดที่ยังมีอาสวะกิเลสปนอยู่

๒) ปัญหาระดับกลาง คือ ความสงบ เกื้อกูลโลก

ผู้มีปัญญาในที่นี้มุ่งถึงผู้รู้ในพระสัทธรรมเป็นหลัก มิใช่ผู้มีปัญญาในวิทยาการทางโลก ทั้งนี้เพราะการรู้พระสัทธรรมเป็นความรู้ที่ประเสริฐ ทำให้ผู้รู้เปลี่ยนภาวะตนเองจากปุถุชนเป็นกัลยาณชน และอริยชนได้ และผู้มีปัญญานั้นย่อมจะประกอบด้วยลักษณะความกระตือรือร้น ขวนขวายในธรรม จนสามารถบำเพ็ญธรรมให้บังเกิดขึ้นในตนตั้งแต่รูปฌานตลอดถึงอรุณฌาน

เมื่อได้ฌานแล้วย่อมเป็นฐานแห่งคุณธรรมที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ เพราะฌานทำให้สงบจากนิวรณ์ ทำให้จิตใจแน่วแน่ มีพลัง เมื่อออกจากฌานย่อมสามารถพิจารณาสังขารโดยความเป็นธาตุ ชันธ์ หรือไตรลักษณ์ได้ชัดแจ้งยิ่งขึ้น การได้ฌานยังเป็นทางให้บุคคลมีใจแน่วแน่ไปในการบวช อันเป็นการหลีกเลี่ยงจากความชั่วที่แน่นอนมากขึ้น

ฉะนั้น ปัญญา คือความรู้ในพระสัทธรรม ฌาน คือการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นสมาธิ และความยินดีในความสงบ อันเกิดจากการออกบวชเหล่านี้เป็นคุณธรรมที่ทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติ

เป็นคนประเสริฐ น้าเคารพ น้านับถืออย่างยิ่ง อย่าว่าแต่คนเลย แม้แต่เทวดาทั้งหลายซึ่งถือว่าเป็นภพภูมิที่สูงกว่ามนุษย์ ก็ยังมีเจียนดีต่อผู้มีปัญญา ผู้รู้ดีมีสติดังกล่าวนั่นด้วย.

๓) ปัญญาระดับสูง คือ ความหลุดพ้น

จากพุทธพจน์ที่ว่า "บุคคลล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร" ทำไมพระพุทธเจ้าไม่ทรงตรัส บุคคลล่วงทุกข์ได้ด้วยปัญญาเพียงเท่านั้น ก็ด้วยตามธรรมนั้น ต่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยไปตามลำดับ คือ ความเพียร เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิด ปัญญา นั้นเอง

ดังนั้น ผู้ที่คิดว่า ตนมีปัญหาดีในการคิดการวิเคราะห์ ด้วยการศึกษากฎของโลก แล้วทำการศึกษาและวิเคราะห์แบบทางโลก แล้วจะทำให้ตนเองเกิดวิมุตติ พ้นทุกข์ได้ ย่อมเป็นไปได้ยาก เมื่อยังไม่สร้างความเพียรในการเจริญปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นทั้ง สมถะและวิปัสสนา ซึ่งเป็นเหตุแห่งการเกิดปัญญาทางธรรม ไปตามลำดับ จนถึงพร้อม เกิดวิมุตติ พ้นทุกข์ได้ไปตามลำดับ นั้นเอง (ปัญญา ระดับที่ ๑ กับ ๒ นั้นเป็นเพียงโลกียะ เท่านั้น ส่วนปัญญา ระดับที่ ๓ นั้นจัดเป็นโลกุตระ ดังนั้นปัญญา จึงเป็นแนวทางหรือหนทางในการดับทุกข์